
UDK: 902/904(497.6 Drežnica)“13/15“
930 (497.6 Drežnica)“13/15“
Pregledni članak
Primljen 12. VII. 2018.

NINA ČULJAK – DIJANA PINJUH
Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru
nina.culjak@ff.sum.ba – dijana.pinjuh@ff.sum.ba

KULTURNO-POVIJESNO NASLJEĐE SREDNJOVJEKOVNE DREŽNICE

Sažetak

Zbog svoje karakteristične geografske odvojenosti prostor Drežnice stoljećima je uspijevao sačuvati svoju posebnost, što ga čini jedinstvenim i zanimljivim za daljnja proučavanja. U radu se na temelju objavljenih izvora i literature te terenskoga istraživanja nastoji dati jasnija slika kulturno-povijesnoga nasljeđa Drežnice i ukazati na neke neevidentirane spomenike, kao i na potrebu provođenja sustavnih arheoloških istraživanja pojedinih lokaliteta. Radom se također želi ukazati i na nužnost podrobne studije najstarijih novovjekovnih nadgrobnih spomenika s prostora Gornje Drežnice čiji karakteristični ukrasi predstavljaju vrijedan izvor informacija o postupnome napuštanju srednjovjekovne ikonografije zabilježene na stećcima, a koji su u stručnoj i znanstvenoj literaturi posve zanemareni.

Ključne riječi: Drežnica; srednjovjekovni natpis; vojvoda Masten/Mesten; križevi u Sveći; stećci

Uvod

Drežnica, čiji naziv dolazi od praslavenske riječi *drezga* u značenju „šuma“,¹ pripada Gradu Mostaru, a smještena je uz rijeku Drežanjku² koja prolazi dubokim kanjonom između planina Čabulje i Čvrsnice. Za proučavanje ovoga kraja važno je spomenuti da je izgled Donje Drežnice izmijenjen nakon što je staro naselje u Donjoj Drežnici (Ušće) potopljeno stavljanjem u pogon hidroenergetskoga sustava Salakovac – Grabovica. Novi centar premješten je u novo naselje na Čelovanju. Drežnica je po svojoj geografskoj strukturi dosta izolirana od okolnoga prostora, što se odrazilo i na cestovnu povezanost. Od vitalne važnosti za povezivanje ovoga kraja sa susjednim krajevima bila je izgradnja prve (uskotračne) željezničke pruge i željezničke stanice na ušću Drežanjke u Neretvu,³ a posebno izgradnja mosta preko rijeke Neretve i probijanje puta kroz Klance, što je 80-ih godina 20. stoljeća omogućilo veću otvorenost i bolju povezanost Drežnice sa susjednim mjestima.⁴

Tijekom kasnih 70-ih i ranih 80-ih godina 20. st. u Drežnici su provedena arheološka i vrlo opsežna etnološka istraživanja, koja su prvi put istinski skrenula pažnju znanstvenika na ovaj prostor. Ovdje smo

¹ Prema Petru Skoku praslavensko značenje „šuma“ izgubilo se na našim prostorima, dok se *drezga* sačuvala u nazivu biljke *nasturtium officinale*. Usp. PETAR SKOK, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knjiga prva (A-J), HAZU, Zagreb, 1971., str. 434. Prema Vlajku Palavestri naziv doline nastao je u vezi sa zemljištem koje je bogato vodom i na kojem raste *drezga* (vodeni hren, ločika) koja traži vlagu. VLAJKO PALAVESTRA, „Drežnica u Hercegovini (Zabilješke o prošlosti i narodnoj kulturi)“, *Hercegovina, časopis za kulturno i historijsko nasljeđe*, Mostar, br. 2., 1982., str. 92.

² Opređeljujemo se za riječ Drežanjka u odnosu na također korištenu Drežanka jer smatramo da je Drežanjka autentičniji naziv. Niškanović navodi da se rijeka zove Drežanjka, za ženu iz ovoga kraja kaže se također Drežanjka, a za muškarca Drežnjak. Usp. MIROSLAV NIŠKANOVIĆ, „Porijeklo stanovništva Drežnice“, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu: Etnologija*, Sarajevo, br. 38., 1983., str. 2.

³ Željeznička uskotračna pruga na relaciji Metković – Sarajevo rađena je postupno u fazama počevši od 1883. god., a dovršena je 1. kolovoza 1891., kada je iz toga smjera stigao prvi vlak u Sarajevo. Godine 1966. izgrađena je i puštena u promet normalna pruga Sarajevo – Metković – Ploče, te je tada ukinuta uskotračna pruga na toj relaciji. Usp. FEVZIJA AJDIN, *Historija željeznica Bosne i Hercegovine: prva bosanskohercegovačka željeznička pruga Banja Luka – Dobrljin: foto almanah – 100 godina uzanih željezničkih pruga u Bosni i Hercegovini*, Ambasada Suverenog Malteškog Reda u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 2005., str. 110.

⁴ Usp. RADMILO KAJMAKOVIĆ, „Narodni običaji stanovništva Drežnice“, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu: Etnologija*, Sarajevo, br. 37., 1982., str. 15.

prilikom terenskoga proučavanja srednjovjekovnoga nasljeđa Drežnice uzeli u obzir rezultate tih istraživanja, posebice etnoloških koje povjesničari i arheolozi gotovo da nisu koristili. Osim toga, terenska istraživanja, vršena tijekom 2017. i posebno 2018. godine, pokazala su u kojoj su mjeri ugroženi i zapušteni gotovo svi srednjovjekovni spomenici na prostoru Drežnice, što je i bio povod pisanju ovoga rada. Upravo su zapuštenost i oštećenja njihove glavne današnje karakteristike, što jasno pokazuju i slikovni prikazi koje donosimo u ovome radu. Isto tako, potrebno je istaknuti da će se u radu koristiti termin „stećak“, iako je izvorni naziv za kasnosrednjovjekovne kamene nadgrobne spomenike na našim prostorima „bilig“ ili „kam“. Međutim, zbog zastupljenosti izraza „stećak“, koji je sredinom 19. st. u znanstvenu literaturu uveo Ivan Kukuljević Sakcinski,⁵ u radu će se koristiti potonji izraz.

1. Povijesni pregled Drežnice u srednjovjekovnome i ranonovovjekovnome razdoblju

Prema prvim pisanim izvorima prostor Drežnice bio je dijelom župe Večenike (Večerić) koja je u 12. st. bila jedna od župa koje su činile jezgru srednjovjekovnoga Huma. Spomenuta je župa pored današnjih općina Čitluk (Brotnjo) i Široki Brijeg (Blato) obuhvaćala i Mostar s Bijelim poljem i Drežnicom.⁶ Politička previranja na prostoru Huma utjecala su na pripadnost Drežnice različitim gospodarima. Nakon što je 1322. godine bosanski ban Stjepan II. Kotromanić (1322. – 1353.) osvojio dio Huma, u svoju službenu titulu uključuje i naslov „gospodar humski“.⁷ Tako se Drežnica našla u sastavu bosanske države, a oko 1357. u sklopu posjeda hrvatsko-ugarskoga kralja Ludovika I. (1342. – 1382.), i to kao miraz njegove žene Elizabete, kćeri bosanskoga bana Stjepana II. Kotromanića.⁸

⁵ Usp. EDIN BUJAK, *Stećkopedija: kameno blago stare bosanske države*, Mladinska knjiga, Sarajevo, 2018., str. 42 – 43.

⁶ Usp. PAVAO ANĐELIĆ, „Srednjovjekovna župa Večenike (Večerić) i postanak Mostara“, *Srednjovjekovne humske župe*, Ziral, Mostar, 1999., str. 162., 176.

⁷ Usp. SIMA ĆIRKOVIĆ, *Herceg Stefan Vučić-Kosača i njegovo doba*, Naučno delo, Beograd, 1964., str. 90.

⁸ Usp. ŠEFIK BEŠLAGIĆ, „Mastan Bujanjić“, *Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, god. VII., 1955., str. 67.

Drežnica se kao kasnosrednjovjekovna župa prvi put spominje 28. prosinca 1408. u povelji bosanskoga kralja Ostoje (1398. – 1404. i 1408. – 1418.), upućenoj humskim velikašima Radivojevićima. U povelji se Drežnica spominje kao *Provinciam Drezniza cum omnibus iuribus et territoris*.⁹ Potrebno je naglasiti da kasnosrednjovjekovna župa (*provincia*) ne predstavlja ono što se pod tim pojmom u teritorijalno-političkome smislu podrazumijevalo tijekom ranoga feudalizma kada su župe obuhvaćale veće oblasti, imale svoje župane itd., nego predstavlja manju predionu cjelinu za koju Pavao Anđelić predlaže i drugačije nazivlje, poput kotar.¹⁰

Na daljnju sudbinu Drežnice u 15. st. utjecat će slabljenje središnje kraljevske vlasti, međusobni obračuni kralja i bosansko-humskih velikaša, ali i sve jači osmanski utjecaj. Pored toga, područje kojim je upravljao veliki vojvoda Stjepan Vukčić Kosača (1404. – 1466.),¹¹ koji od 1448. nosi titulu hercega, gotovo će se potpuno osamostaliti. Prostor kojim je gospodario, a u sklopu kojega se nalazila i Drežnica, još će se za njegova života nazvati Hercegovinom.¹² Razdoblje nestabilnosti i razmirice velikaša najbolje će iskoristiti Osmanlije koji će se desetljećima miješati u život Bosne i Huma, odnosno Hercegovine, a konačni udarac zadat će osmanski sultan Mehmed II. Osvajač (1451. – 1481.). U osvajačkome naletu 1463. godine Osmanlije će, predvođene Mehmedom II., pored Bosne osvojiti i najveći dio Hercegovine.¹³ Točna godina pada Drežnice

⁹ Usp. EUSEBIUS FERMEDŽIN, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752.*, Academia scientiarum et artium slavorum meridionalium, Zagreb, 1892., str. 87. – 88.

¹⁰ Usp. P. ANĐELIĆ, „Srednjovjekovna župa Večenike“, str. 169. – 170., 177., bilj. 47.

¹¹ Više o hercegu Stjepanu i njegovim posjedima vidjeti: S. ČIRKOVIĆ, *n.dj.*

¹² Prvi koji je upotrijebio naziv Hercegovina u službenome obliku bio je skopski krajišnik Isa-beg Ishaković, koji je to učinio u jednome pismu iz veljače 1454. ili 1455. godine. Usp. DOMINIK MANDIĆ, *Bosna i Hercegovina. Državna i vjerska pripadnost sredovječne Bosne i Hercegovine*, sv. I., Ziral, Chicago – Rim, ²1978., str. 137.

¹³ Više o padu Bosne i Hercegovine pod Osmanlije vidjeti: EMIR O. FILIPOVIĆ, „Historiografija o padu Bosanskog Kraljevstva“, *Stjepan Tomašević (1461. – 1463.) – slom srednjovjekovnoga Bosanskog Kraljevstva: Zbornik radova sa Znanstvenoga skupa održanoga 11. i 12. studenog 2011. godine u Jajcu*, Hrvatski institut za povijest – Katoličko bogoslovni fakultet u Sarajevu 2013., str. 11. – 28.; *Osmansko osvajanje Bosanske kraljevine, Zbornik radova (Okrugli sto 550 godina od osmanskoga osvajanja srednjovjekovne Bosanske kraljevine, održan u Sarajevu,*

pod Osmanlije ne može se sa sigurnošću utvrditi, ali se već u prvome sumarnom popisu sandžaka Bosna iz 1468./1469., u sklopu kojega su bili popisani i do tada osvojeni dijelovi Hercegovine, između ostalih hercegovačkih mjesta spominje i „dio nahije [manje upravne jedinice] Drežnica“¹⁴. Tom su prilikom u Drežnici popisana tri sela: Striževo, Vrhpolje i Knezluk, od kojih se naziv Vrhpolje do danas nije sačuvao i ne zna se točno na koji se dio Drežnice odnosi. Ahmed Aličić pretpostavlja da je Vrhpolje stariji naziv za današnju Gornju Drežnicu.¹⁵ U prilog tomu govore i etnološka proučavanja Velibora Stojakovića koji navodi da se stanovnici Gornje Drežnice još uvijek nazivaju Vrhpoljci, a stanovnici Donje Drežnice – Donjesevci (Donje Selo).¹⁶

Posljedica osmanskih osvajanja bilo je bježanje stanovništva, zbog čega je velik broj sela ostao pust i razrušen, a zemlja napuštena i neobrađena. Za razliku od naselja susjedne nahije Mostar, u kojima osmanski popisi 15. stoljeća bilježe velik broj pustih i polupustih sela, na prostoru Drežnice situacija je bila nešto drukčija.¹⁷ U tri spomenuta sela (Striževo, Vrhpolje i Knezluk), koja su sačinjavala nahiju Drežnicu, u prvome popisu iz 1468./1469. zabilježena su ukupno 143 domaćinstva, dok je u popisu vilajeta Hercegovina koji je uslijedio nekoliko godina kasnije, odnosno 1475./1477., broj zabilježenih domaćinstava Drežnice iznosio 203.¹⁸ Veći broj naseljenih domova u Drežnici svakako treba pripisati njezinoj izoliranosti i udaljenosti od glavnih putova, što je Drežnicu činilo teže pristupačnom i na neki način više zaštićenom od pogleda osmanskih službenika. Ista izoliranost i udaljenost od glavnih prometnica kasnije će utjecati i na gospodarski razvoj samoga naselja.

14. *svibnja 2013. godine*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2014.; VELJAN ATANASOVSKI, *Pad Hercegovine*, Narodna knjiga, Beograd, 1979.

¹⁴ AHMED S. ALIČIĆ (prev. i obr.), *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69.*, Islamski kulturni centar, Mostar, 2008., str. 58.

¹⁵ Usp. *isto*, str. 58, bilj. 965.

¹⁶ Usp. VELIBOR STOJAKOVIĆ, „Etno-socijalni okviri života stanovništva Drežnice“, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu: Etnologija*, Sarajevo, br. 37., 1982., str. 190.

¹⁷ O posljedicama osmanskih osvajanja, pustim i polupustim naseljima na prostoru nahije Mostar više: DIJANA PINJUH, „Nahija Mostar u svjetlu prvih osmanskih popisa“, *Hercegovina: Časopis za kulturno i povijesno naslijeđe*, br. 1.(26.), 2015., str. 153. – 164.

¹⁸ Usp. *isto*, str. 159.

U sudsko-administrativnome pogledu nahija Drežnica pripadala je Blagajskomu kadiluku (sudbena jedinica), u kojemu će ostati sve do osnutka Mostarskoga kadiluka, u čijem se sastavu prvi put spominje 1524. godine. U sklopu Mostarskoga kadiluka Drežnica će ostati do kraja osmanske vlasti u Hercegovini.¹⁹ Međutim, status nahije neće tako dugo zadržati. Kao samostalno naselje Drežnica se spominje već 1585.,²⁰ a popis sela sandžaka Krka, Klis i Hercegovina iz 1701. godine donosi podjelu Drežnice na Gornju i Donju.²¹ Takva će se podjela zadržati do današnjih dana.

Stanovnici Drežnice imali su poseban status uvjetovan njihovom posebnom službom sokolara u korist sultana. Za potrebe osmanskoga dvora uzgajali su sokolove i bili su oslobođeni većine nameta. Porez su plaćali paušalno, i to jednu filuriju po domaćinstvu.²² O brojnosti sokolova na prostoru Drežnice svjedoči i naziv jednoga od zaseoka u Gornjoj Drežnici, Karađuzi, što je također naziv za posebnu vrstu sokola za lov.²³ Nejasno je kada su stanovnici Drežnice stekli tu privilegiju, ali se s velikom sigurnošću može reći da su je izgubili tijekom prvih desetljeća 18. st.²⁴

Kada je riječ o vjerskoj pripadnosti stanovnika Drežnice, u 15. st. svi su mještani još uvijek bili kršćani. Proces islamizacije u prvim desetljećima nakon osvajanja tekao je sporo i u najvećem dijelu Hercegovine bio je neznatan. U nahiji Drežnica u već spomenutim popisima iz 1468./1469. i 1475./1477. nije zabilježen nijedan musliman.²⁵ Tek će

¹⁹ Usp. HAZIM ŠABANOVIĆ, *Bosanski pašaluk. Postanak i upravna podjela*, Naučno društvo NR BiH, Sarajevo, 1959., str. 139., 142. – 143., 188. – 189.

²⁰ Usp. AHMED S. ALIČIĆ (prev. i obr.), *Opširni katastarski popis za oblast Hercegovu iz 1585. godine*, sv. II., Dobra knjiga, Sarajevo, 2014., str. 346.

²¹ Usp. FAZILETA HAFIZOVIĆ, *Popis sela i zemlje sandžaka krka, Klis i Hercegovina, oslobođenih od Mletačke Republike 1701. godine*, Srpsko kulturno društvo prosvjeta – Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Orijentalni institut u Sarajevu, Zagreb – Sarajevo, 2016., str. 240.

²² Usp. A. ALIČIĆ, *Sumarni popis sandžaka Bosna*, str. 58., bilj. 963.

²³ Usp. VLAJKO PALAVESTRA, „Drežnica u Hercegovini...“, str. 96.

²⁴ Usp. AHMED ALIČIĆ, „Nahija Drežnica pod osmanskim upravom“, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu: Etnologija*, Sarajevo, br. 37., 1982., str. 5. – 6.

²⁵ A. ALIČIĆ, *Sumarni popis sandžaka Bosna*, str. 58; AHMED S. ALIČIĆ (prired.), *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Orijentalni institut, Sarajevo, 1985., str. 10. – 13.

u 16. st. doći do pojačane islamizacije, kada izvori i u Drežnici bilježe muslimanske stanovnike. U popisu Hercegovine oblasti iz 1585. godine u selu Knezluk, koje je bilo timar izvjesnoga Duraka, sina Huremova, zabilježen je posjed Ivana, sina Dobrinova „u ruci Mustafinoj“.²⁶ Sljedeći spomen muslimanskoga stanovništva u Drežnici zabilježen je u 17. st. u sidžilu (sudskom protokolu) mostarskoga kadije – iako izrijekom godina nije navedena, radi se o godini 1632. – kada se u Vrhpolju prilikom nagodbe nasljednika oko podjele očeve baštine navode dvojica braće i to „Ahmed i Ilija, sinovi Milana“²⁷.

Islamizacija će u kasnijem razdoblju zahvatiti najveći dio stanovništva Drežnice, što će se odraziti i na kulturnu baštinu toga prostora. Kulturno naslijeđe Drežnice osmanskoga razdoblja detaljno je obradio Hivzija Hasandedić koji iznosi zanimljive podatke o mjestima molitve muslimanskih vjernika. Tako navodi da su muslimanski vjernici Gornje Drežnice u prvo vrijeme klanjali u kućama.²⁸ Prema Niškanoviću, ovo je mogući „izvor“ kasnijih priča i predanja o dugotrajnome kriptokršćanstvu ljudi iz ovih krajeva.²⁹ Međutim, ne treba odbaciti ni mogućnost da se radi o pomalo drukčijim običajima muslimana nastalim uslijed nepostojanja dobro organizirana vjerskog vodstva u selu i prave bogomolje. Kako to opisuje Vljako Palavestra, riječ je o survivalima predislamske tradicije isprepletene s elementima koje je donio islam.³⁰ Vjerojatno se na sličan način rodila i specifična kršćanska praksa u prethodnome srednjovjekovnom razdoblju (Crkva bosanska), uslijed izoliranosti od crkvenih središta i s tradicijskom primjesom nekih drevnih običaja. Očito je da je riječ o izolaciji od vjerskih središta i primjesama starijih tradicija i običaja, a ne nečim što se kosi s istinskim vjerskim dogmama.

²⁶ A. S. ALIČIĆ (prev. i obr.), *Opširni katastarski popis...*, str. 346.

²⁷ MUHAMED A. MUJIĆ, *Sidžil mostarskog kadije 1632 – 1634.*, IKRO, Prva književna komuna, Mostar, 1987., str. 27.

²⁸ Usp. HIVZIJA HASANDEDIĆ, *Muslimanska baština Bošnjaka u južnoj (srednjoj) Hercegovini*, Islamski centar, Mostar, 1997., str. 104.

²⁹ Usp. MIROSLAV NIŠKANOVIĆ, „Naselja Drežnice i njihovo stanovništvo – Srednji vijek sa najstarijom istorijom i turski period“, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu: Etnologija*, Sarajevo, br. 46., 1991. (2004.), str. 128.

³⁰ Usp. VLAJKO PALAVESTRA, „Narodne pripovijetke i predanja iz Drežnice“, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu: Etnologija*, Sarajevo, br. 37., 1982., str. 110.

Muslimanski su vjernici Gornje Drežnice od 1895. klanjali u mektebu (niža vjerska škola), a prva džamija na širem prostoru Gornje Drežnice sagrađena je tek 1903. godine. Od drugih građevina nastalih u osmanskoj razdoblju spominju se dva kamena mosta za koja se sigurno zna da su sagrađena prije 1842. god.³¹ Zanimljiv je podatak o narodnoj predaji koju bilježi Palavestra, prema kojoj je ispod staroga kamenog mosta preko Drežanjke, ispod tzv. Anđina ušća, nekada bio još stariji most.³² Hasandedić ne bilježi predaju, ali navodi da je jedan od mostova bio sagrađen „kod Gaza“, koji se nalazio kod ušća Drežanjke u Neretvu.³³ Za prostor Donje Drežnice, za džamiju u Žlibu navodi se da je najstarija, „stara preko 300 godina“, iako se ne zna kada je točno sagrađena. Do početka 20. st. to je bila jedina džamija u Drežnici.³⁴ Nažalost, među opisanim spomenicima iz osmanskoga razdoblja nema spomena o starim muslimanskim grobljima s veoma zanimljivim ukrasima na starim nišanima. Ovi su spomenici zanimljivi jer njihovi ukrasi djelomice podsjećaju na ukrase sa stećaka, odnosno predstavljaju jednu prijelaznu formu sa srednjovjekovnoga na novovjekovno razdoblje kada je riječ o pokapanju muslimana na ovome prostoru.

2. Arheološki spomenici u legendama i predajama stanovnika Drežnice

Područje Drežnice je među najslabije obrađenim područjima u *Arheološkome leksikonu Bosne i Hercegovine*. Zbog nedovoljne istraženosti registriran je tek manji broj lokaliteta, što ne odgovara stvarnomu stanju. Važan događaj u proučavanju ovoga područja je zasigurno gradnja Hidroelektrane Salakovac, zbog koje je dobar dio naselja Donje Drežnice trebao biti potopljen vodom budućega umjetnog jezera, što je pokrenulo pitanje spašavanja ugroženih arheoloških spomenika. U programu arheološkoga pregleda uočeno je postojanje nekoliko izravno ugroženih nekropola sa stećcima koje je trebalo premjestiti te postojanje drugih

³¹ Usp. H. HASANDEDIĆ, *n. dj.*, str. 104.

³² Usp. V. PALAVESTRA, „Narodne pripovijetke i predanja iz Drežnice...“, str. 181.

³³ Usp. H. HASANDEDIĆ, *n. dj.*, str. 104. – 105.

³⁴ Usp. V. PALAVESTRA, „Drežnica u Hercegovini...“, str. 95.

bitnih lokaliteta također ugroženih stvaranjem umjetnoga jezera. To je skrenulo pozornost znanstvenika na prostor Drežnice, te su na ovome prostoru manjim dijelom provedena arheološka i mnogo iscrpnija etnološka istraživanja. Rezultati istraživanja objavljeni su u dva broja *Glasnika Zemaljskog muzeja (Etnologija)* 1982. i 1983. godine. Pozornost arheologa i povjesničara najviše je privukao jedinstveni epigrafski spomenik iz 14. st., koji se još uvijek nalazi *in situ*, uklesan na vertikalnoj stijeni na lokalitetu Toplo u Donjoj Drežnici. Natpis je iznimne povijesne i arheološke vrijednosti za Bosnu i Hercegovinu, ali i za širu regiju. Natpis svjedoči o postojanju dvora vojvode Masna (ili Mesna) i njegovih sinova s jasno naznačenim razdobljem vladavine bosanskoga bana Tvrtka (1353. – 1377.) i hrvatsko-ugarskoga kralja Ludovika I. Ovaj je spomenik od velike važnosti za bosanskohercegovačku povijest i doista je poražavajuće da je u potpunosti zanemaren, turistički potpuno neiskorišten i na određeni način prepušten devastaciji.

Ono što su putopisci davno, a kasnije i znanstvenici – etnolozi zabilježili, to je jaka tradicija prenošenja („s koljena na koljeno“) određenih legendi u ovome kraju. Za neke od njih arheolozi i povjesničari već su utvrdili da u sebi nose klicu istine, na neke druge ćemo ovdje skrenuti pozornost, dok je jedan dio ovih legendi posve sigurno samo plod mašte stanovnika ovoga kraja. Ovdje se najprije treba osvrnuti na posebno uvriježenu legendu o zakopanu blagu. Legenda i nije toliko zanimljiva jer su priče o „zakopanu blagu“ veoma učestale i u drugim krajevima, no ono što je specifično za drežanjske legende je činjenica da se to „zakopano blago“ ili „kaursko blago“ smješta na svega nekoliko lokacija s indikativnim toponimima „grad“, pri čemu je jasno da ove legende ukazuju na moguće arheološke lokalitete. Pritom je zanimljivo kako su legende i predaje „iz kaurskog vakta“ dosta prisutne, a ove recentnije – za koje se znalo imenom i prezimenom, tko i gdje – nisu sačuvane dovoljno precizno. To se vidi iz priče o muslimanskoj obitelji Kumrićima i o pronađenome zlatu. Prema jednoj verziji riječ je o dvojici, a prema drugoj o četvorici braće i u obje varijante svi su umrli nakon pronalaska zlata. Predaje kažu da su Kumrići našli zlato u Gornjoj Drežnici, na Zmajlovcu

„di je crkva bila“, odnosno gdje su „Grci stajali“,³⁵ a u blizini je bilo i naselje tih „Grka“ (kod Lalića kuća – Lisičine, kod Izbi).³⁶ Iz literature je poznato kako je izvjesni Hasan Kumrić „oko 1865. god.“ u Gornjoj Drežnici doista pronašao zemljani ćup s oko 30 bizantskih zlatnika.³⁷ Ovo je kasnije dodatno rasplamsalo već pokrenutu zlatnu groznicu zbog koje se nakon austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine veoma često kopalo i tražilo zlato.³⁸

Slika 1.: Položaj nalaza bizantskih zlatnika na austrougarskoj karti (gore). Zlatnik Romana III. Argira (MHAS, Split), prema: N. JAKŠIĆ, *n. dj.* Tab I. (dolje).

Ove podatke mogli bismo veoma jednostavno povezati i pretpostaviti da su pronađeni bizantski zlatnici (Romanus III Argir, 1028. – 1034.)³⁹

³⁵ V. PALAVESTRA, „Narodne pripovijetke i predanja iz Drežnice...“, str. 182.

³⁶ Usp. *isto*.

³⁷ Usp. GOJKO KRALJEVIĆ, „Gornja Drežnica 2“, *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. 3., Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1988., str. 295.

³⁸ Usp. V. PALAVESTRA, „Narodne pripovijetke i predanja iz Drežnice...“, str. 170.

³⁹ Usp. G. KRALJEVIĆ, *n. dj.*, str. 295. Karl Patsch novac je prema upisu iz Bakulina *Šematizma* krivo odredio pripisavši ga Romanu II. (KARL PATSCH, „Nahogjaji novaca, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, XII, Sarajevo, 1900., str. 571). To pojašnjava i ispravljaju Jakšić, definitivno je utvrđeno da novac pripada Romanu III. U spomenutom radu Jakšić obrađuje zanimljivu pojavu veće količine novca Romana III. Argira, kojim se vrši dosta isplata u Dalmaciji (pr. redovnici koji kupuju posjede, itd.). Ti bizantski solidi i njihove ostave pronađene su i na prostoru Bosne i Hercegovine, konkretno na prostoru zapadne Hercegovine, u Vitini i Klobuku, pa se s njima može geografski povezati i ovaj nalaz. Očito svjedoči o putnoj povezanosti prostora Gornje Drežnice sa zapadnim dijelom Hercegovine (Usp. NIKOLA JAKŠIĆ, „Solidus romanatus na istočnoj jadranskoj obali“, *Starohrvatska prosvjeta*, Split, god. III. (1982.) br. 12., str. 179., bilj. 36.).

iz 11. stoljeća i da u tome smjeru treba razmišljati i oko vremenske pripadnosti tamošnje u predaji zapamćene crkve. Međutim, u jednoj stranom putopisu iz 1862. godine, iz vremena koje je znatno bliže otkriću tih zlatnika, imamo precizniju i vjerodostojniju informaciju o lokalitetu s kojeg potječe ovaj vrijedan (nažalost izgubljen) arheološki nalaz.⁴⁰ Riječ je o putopiscu Georgeu Arbuthnotu koji je putovao od Gornje Drežnice prema Duvnu (i Livnu) u pratnji dvojice mještana od kojih doznaje podatke i predaje koje je zabilježio. Držimo da su ovi podatci veoma važni za smještanje ovoga vrijednog nalaza i upućivanje na druge moguće arheološke lokalitete, te ćemo ukratko predočiti ovaj dio njihova putovanja.

Arbuthnot, naime, navodi da su nekoliko sati putovali uz lijevu obalu Drežanjke te da su stigli blizu njezina izvora. Tu su mu njegovi suputnici pokazali da se na uzvisinama s desne strane nekada nalazio grad i da je u blizini pronađen zlatni idol težine 23 lbs (oko 10.4 kg), što je potaknulo tragače za blagom da tu pretražuju.⁴¹ Kada su izašli iz Gornje Drežnice, idući dolinom Drage, stigli su u dolinu Svinjače, koja je mali otvoreni prostor spojen „prolazom“ s Duvnom. Arbuthnot bilježi da se brda s lijeve strane zovu *Liep*,⁴² a ona s desne strane *Cesarussa*,⁴³ te da se tu čuva predaja o postojanju grada u stara vremena. Također navodi da je bezuspješnu potragu za blagom pokrenuo nalaz velikoga ćupa sa zlatnim novcem.⁴⁴ Iz ovoga slijedi da je na prostoru izlaska iz doline Svinjače u dugi klanac prema Duvnu zapravo pronađen spomenuti novac, i to malo prije 1862. godine. Zbog čega ga je predaja novijega datuma „smjestila“ na Zmajlovac – ne znamo.

Legenda o postojanju „grčke“ crkve kod današnje škole u Gornjoj Drežnici, „kod izvora zvanog Vriline, u blizini Zmajilovca“, veoma je zastupljena. Palavestra bilježi zanimljiv podatak kako su neki ljudi došli

⁴⁰ Usp. GEORGE ARBUTHNOT, *Herzegovina, or Omer Pacha and the christian rebels*, Longman, Green, Longman, Roberts, & Green, London, 1862., str. 232 – 233.

⁴¹ Usp. *isto*, str. 232.

⁴² Na austrougarskoj karti Trećega vojnog premjera pronašli smo na tome mjestu oznaku *Lip*.

⁴³ Na austrougarskoj karti Trećega vojnog premjera pronašli smo na tome mjestu oznaku *Sesaruša*.

⁴⁴ Usp. G. ARBUTHNOT, *n. dj.*, str. 232. – 233.

tražiti zlato oko te crkve i kopajući su pronašli „prag i arar ugljena i brus, sav ispisan s jedne strane. Bio je ko kalup sapuna“.⁴⁵ Preciznost ovih navoda ostavlja dojam da je riječ o stvarnim događajima i zasigurno ukazuje na postojanje neke arhitekture na tome mjestu. Pritom se postavlja pitanje „brusa“ (predmet koji je prilikom kosidbe služio za oštrenje kòse) koji spominju mještani. Naime, nejasno je koji pronađeni artefakt ih je podsjetio na njima poznati predmet (brus) i što je pisalo na tome artefaktu pa oni nisu znali pročitati. S arheološkoga gledišta svakako je zanimljiv i navod pronađena praga i „arar ugljena“, što ukazuje na neki paljevinski sloj. Za „Grke“, koji su tu imali crkvu, muslimanski žitelji kažu da se njihov grad nalazio odmah pokraj škole na parceli Grad.⁴⁶ Ovo su bez ikakve sumnje zanimljivi podatci koje svakako treba provjeriti temeljitim arheološkim istraživanjem i kasnije sustavnim arheološkim istraživanjima pojedinih lokacija.

Velika koncentracija naselja i groblja na prostoru od Drage do Striževa (Lisičine, Poglavica, Karađuzi, Bunčići, Zagreblje) govori o neprestanosti naseljavanja i pokapanja kroz stoljeća. Prilikom obilaska terena na Zmajlovcu zabilježili smo još jedan zanimljiv slučaj postupanja prema arheološkoj baštini, a vezan uz predaju koju u literaturi ne nalazimo. Naime, gradnjom kuća i asfaltne ceste na tome lokalitetu uništilo se kasnosrednjovjekovno groblje sa stećcima. Prema kazivanju mještana, čovjek koji je izgradio crkvu, usprkos spoznaji da je gradi na samome groblju, kasnije je tragično okončao život. Predaje o lošim stvarima koje su se dogodile ljudima koji bi gradili kuće na groblju veoma su zastupljene na ovome i drugim sličnim lokalitetima diljem Hercegovine. Žena koja je gradila kuću u blizini ove prethodno spomenute također je naišla na jedan stećak. Iz poštovanja, vjerojatno i straha, u potpunosti ga je

⁴⁵ V. PALAVESTRA, „Narodne pripovijetke i predanja iz Drežnice...“, str. 182.

⁴⁶ Usp. *isto*, str. 181.

ozidala, tako da je ostao netaknut i zaštićen. Ovo je jedinstven takav slučaj potpuno ozidana stećka (radi zaštite) koji smo vidjeli na terenu.

Slika 2.: Potpuno ozidani stećak na Zmajlovcu (foto: N. Čuljak).

Još jedna crkva zapamćena u legendama i predajama starih Drežnjaka, uz koju se veže legenda o fratru (ili generalu) Petru i osmanskomu osvajanju Drežnice, nalazila se na Crkvini pokraj Križeva na *Sveći*.⁴⁷ Budući da se na ovome lokalitetu nalaze zanimljivi arheološki nalazi, poput stećaka u obliku križeva („krstača“)⁴⁸, zatim zabilježen toponim Crkvina i brdo iznad Drežnice koje se naziva Petralj, smatramo da i u ovoj legendi postoje stvarne osnove koje nam mogu pomoći u boljem razumijevanju ovih nadgrobnih spomenika. Legenda o Petru i potonuću

⁴⁷ Usp. *isto*.

⁴⁸ Ovaj termin je karakterističan za stariju literaturu, dok se u novijoj literaturi koristi i „križine“. O tome vidi: JASMINKA POKLEČKI STOŠIĆ (ur.), *Stećci. Katalog izložbe. Zagreb 4. rujna 2008. – 2. studenoga 2008.*, Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, 2008.

crkve na Crkvini pokraj križeva na *Sveći* sačuvana je u dvije verzije u kojima se spominje kako je neka stara žena otkrila Osmanlijama kako osvojiti Drežnicu na prevaru. Među braniteljima Drežnice spominje se Petar (prema jednoj verziji on je „general“, a prema drugoj „fratar“) koji je umro na mjestu nakon što je s brda, koje se po njemu kasnije prozvalo Petralj, gdje je prema legendi imao dvor, vidio osmanske zastave kod crkve na *Sveću*. Crkva je nakon osmanskoga zauzeća potonula, a pod križevima su navodno pokopani biskup i tri redovnika. Ovdje je svakako zanimljivo da se kroz sve ove legende provlači da su Grci bili u Drežnici, što bi možda upućivalo na pravoslavce. Međutim, za Drežnicu je upravo specifično odsustvo pravoslavaca,⁴⁹ a legenda o Petru koji se često naziva fratrom (vezanim uz crkvu na *Sveći*) govori o katoličkome puku. Ovo bi ukazivalo na to da se pod „grčkim“ i „Grcima“ općenito misli na staro (tj. predislamsko, kršćansko) stanovništvo. Vjerojatno i u drugim krajevima Bosne i Hercegovine taj pojam „skriva“ i katolike, i pravoslavce, i kršćane Crkve bosanske. U legendama muslimanskoga stanovništva spominje se da je to nešto (primjerice predaja o ženidbi Filipa) bilo „u kaurski vakat“ te da su „Grci i kauri isto“.⁵⁰

3. Križevi na *Sveći*

Bitan arheološki lokalitet na području Drežnice je već spomenuti lokalitet *Sveća*, koji se nalazi na granici između Donje i Gornje Drežnice. U literaturi se spominje naziv mjesta *Sveća*, ali u razgovoru s mještanima Donje Drežnice doznajemo da se kasnih 40-ih god. 20. st. još govorilo da se ide „na Svêće“.⁵¹ Iako su znanstvenici koji su se bavili ovim lokalitetom zanemarili ovaj podatak, on je važan jer ukazuje na pamćenje

⁴⁹ Prema popisu iz 1885. god. u Drežnici je bilo 1026 stanovnika, od toga 697 muslimana, a 329 rimokatolika. Usp. VELIBOR STOJAKOVIĆ, „Etno-socijalni okviri života stanovništva Drežnice“, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu: Etnologija*, Sarajevo, br. 37., 1982., str. 198., bilj. 18. Prema podacima iz Mjesnoga ureda Drežnica, struktura stanovništva 80-ih god. 20. st. bila je 91 % muslimana naprema 9 % katolika. M. NIŠKANOVIĆ, „Porijeklo stanovništva Drežnice...“, str. 2.

⁵⁰ V. PALAVESTRA, „Narodne pripovijetke i predanja iz Drežnice...“, str. 181.

⁵¹ S dugim silaznim naglaskom na „e“.

svetoga, odnosno posvećenoga mjesta.⁵² Već je Šefik Bešlagić u svome prvom osvrtu na ovaj lokalitet ukazao na postojanje naziva Križevi (mikrotoponim), no on navodi naziv lokaliteta kao *Sveća*.⁵³ Kazivanja mještana Gornje Drežnice⁵⁴ u vezi ovoga lokaliteta samo su potvrdila podatke koje je Bešlagić zabilježio prilikom obilaska ovoga lokaliteta 1953. – 1954. god.,⁵⁵ ali i ono što su zabilježili istraživači – etnolozi u svojim studijama ovoga prostora.⁵⁶ Naime, riječ je o drevnoj legendi koja je ostala u živome sjećanju katoličkoga i muslimanskoga stanovništva ovoga kraja. Legenda se odnosi na postojanje crkve u neposrednoj blizini ovih križeva. Mjesto na kojem se, prema kazivanju mještana, nekada nalazila crkva koja je „potonula“ nalazi se tek malo sjeveroistočno od križeva. Budući da je na ovome prostoru prilikom gradnji okolnih kuća i okućnica, kao i asfaltne ceste, došlo do mijenjanja krajolika,⁵⁷ teško je procijeniti ima li uopće smisla pomišljati da se nekadašnja crkva traži na tome mjestu. O sakralnoj vrijednosti ovoga mjesta za Drežnicu na posredan način svjedoči i to što se *Sveća/Svêće* nalazi točno na sredini, između skupine sela koja se smatraju Donjom Drežnicom (od Ušća do Inača) i druge skupine sela koja se tradicionalno smatraju Gornjom

⁵² Već je Bešlagić isključio mogućnost da se radi o ekavskoj izvedenici imenice svjetlo jer se i danas (a i u izvorima je potvrđeno da je tako bilo i u prošlosti) ovdje govori ikavicom. Bešlagić zaključuje da je vezano uz riječi „svetac, ili sveto – Svetja, Sveća“. Usp. ŠEFIK BEŠLAGIĆ, „Stari krstovi u Drežnici“, *Naše starine – Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture S. R. Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, god. III., 1956., str. 183. Ovdje ga nadopunjujemo podatkom navedenim u tekstu.

⁵³ Usp. *isto*, str. 179.

⁵⁴ Autori zahvaljuju mještanki Gornje Drežnice, gospođi Anici Marić (rod. Šarić), na pomoći i korisnim informacijama pri obilasku terena.

⁵⁵ Usp. Š. BEŠLAGIĆ, „Stari krstovi u Drežnici...“, str. 179.

⁵⁶ Detaljna etnološka istraživanja Drežnice provedena su od 1979. do 1981. godine u sklopu znanstvenoistraživačkoga projekta „Život i kultura stanovništva Drežnice“.

⁵⁷ Bešlagić je u spomenutomu radu 1956. spomenuo ugroženost lokaliteta zbog puta koji je trasiran pokraj njega. Međutim, kasnije je rađen i sporedni put prema kućama, koji je zahtijevao i gradnju podzida, te su ovi spomenici morali biti pomjereni.

Drežnicom (od Striževa do Drage).⁵⁸ Položaj *Sveće* točno između Inača i Striževa vjerojatno nije slučajan.

Slika 3.: Položaj križeva na lokalitetu Sveća – situacija zabilježena 2018. god. (foto: N. Čuljak).

Križolike stećke sa *Sveće* prvi je detaljno opisao Bešlagić u već spomenutome radu iz 1956. god.⁵⁹ Bez ovoga zapisa ne bismo mogli ni na slutiti većinu motiva koji su nekoć postojali na ovim spomenicima. Naime, oni su već neko vrijeme pomjereni sa svoga originalnog mjesta poradi novih gradnji (put, podzide), što je posve jasno već iz usporedbe današnjega stanja sa stanjem prikazanim u spomenutome Bešlagićevom radu.⁶⁰ Kada predočimo usporedno stanje ovih spomenika na fotografijama iz 1956. i na fotografijama iz 2018. godine, možemo ustanoviti da su ovi spomenici više uništeni tijekom posljednjih 65 godina nego što su to

⁵⁸ Grupa autora pri projektu Etnološko-folkloristička istraživanja u Drežnici 1982., str. 1.

⁵⁹ Usp. Š. BEŠLAGIĆ, „Stari krstovi u Drežnici...“, str. 179. – 188.

⁶⁰ Usp. *isto*, str. 179., sl. 1.

bili tijekom svih prijašnjih stoljeća njihova postojanja. Budući da je ove spomenike Bešlagić detaljno opisao u vrijeme kada su oni bili prilično dobro vidljivi i očuvani, samo ćemo se kratko osvrnuti na njihovo trenutno stanje očuvanosti, onako kako smo ih vidjeli na terenu bez ikakvih pokušaja raščišćavanja vegetacije u koju su zarasli.

Slika 4.: Lijevo – spomenik br. 1 i desno – spomenik br. 2 (foto: N. Čuljak i prema Š. BEŠLAGIĆ, *n. dj.*)

Spomenik br. 1⁶¹

Gornji dio ovoga križolikog stećka je odvaljen. Prednja ukrasna ploha je oštećena i zašarana crnom masnom bojom (nacrtan krug). Od ukrasa su vidljivi ostatci bordure dvostrukih linija.

Spomenik br. 2

Spomeniku je nemoguće prići zbog bujne vegetacije, a koliko se može vidjeti s određene udaljenosti, reklo bi se da njegov izgled nije znatno promijenjen u odnosu na situaciju iz 1956. godine.

⁶¹ I u označavanju spomenika 1. – 4. držimo se redosljeda koji je odredio Bešlagić u spomenutomu radu.

Slika 5.: Lijevo: spomenik br. 3 i desno: nadgrobní križevi na katoličkome groblju Šarića greblje (foto: N. Čuljak).

Spomenik br. 3

Ovaj križoliki stećak najbolje je očuvan na nekropoli. On je ujedno i najukrašeniji. Na njemu su još uvijek vidljivi motivi „jabučastoga križa“ koji zauzima središnje mjesto u križnome polju. Također su jasno vidljivi motivi polumjeseca, svastike i plastičnih jabuka (polujabuka), dok je donji dio spomenika nevidljiv zbog vegetacije.

Spomenik br. 4

Ovaj spomenik je najviše uništen. Okrenut je na suprotnu stranu, tako da se prednji dio ne vidi, a na stražnjem se jedva nazire plastični motiv križa (jabučasti križ). Preko centralnoga križnog polja masnom crnom bojom je ispisano „BiH“.

Što se tiče fonda ukrasnih motiva s ovih spomenika (prema stanju iz 1956.), možemo ustanoviti činjenicu da su na njima originalno bili razni motivi, od kojih su najprisutniji geometrijski motivi, bordure i motiv križa. Križ je prisutan u više varijanti. Osim osnovnoga oblika latinskoga križa koji vidimo u obliku spomenika, kao motivi još su prisutni jabučasti križ, kukasti križ (svastika) i Andrijin križ. Od ostalih motiva prisutni su: polumjesec, mač, jabuke (polujabuke), ljudski lik s podignutom rukom u kojoj drži štap ili mač, ljudski lik s raširenim rukama te

više ljudskih likova koji igraju kolo. Ovaj posljednji motiv prisutan je na spomeniku broj 3, koji se motivom kola, ali i bogatstvom drugih motiva na određen način ističe u odnosu na ostale.

Ono što smo zabilježili kao dokaz neprekidnosti oblika nadgrobnika i motiva na njima određene su paralele s najstarijim novovjekovnim križevima na katoličkome groblju *Šarića greblje* u Zagreblju. Na njima možemo primijetiti veliku sličnost u općem izgledu (oblikovanju) samoga spomenika. Od motiva vidimo prisutne jabuke (polujabuke) i središnji plastični jabučasti križ na prednjoj strani nadgrobnika kombiniran s motivom polumjeseca. Na stražnjoj strani toga istog spomenika također je plastični križ, što ukazuje na veoma sličnu situaciju kao, primjerice, na spomeniku br. 4 na *Svéću (Sveći)*.

Slika 6.: Spomenik br. 3 – lijevo i br. 4 – desno (foto: N. Čuljak i prema Š. BEŠLAGIĆ, *n. dj.*).

Vjerojatno je najstariji spomen ovoga lokaliteta u već spomenutome djelu Arbuthnota, u kojem je, uz legendu o padu Drežnice pod osmansku vlast, također zabilježena i narodna predaja prema kojoj su ispod ovih križeva pokopani biskup i tri redovnika. Arbuthnot spominje i da je na jednome od ovih spomenika bila uklesana 1400. godina, što je

podatak posve zanemaren u našoj znanosti, a mogao bi biti od velike važnosti za poznavanje i datiranje našega kulturno-arheološkog blaga.⁶²

U vrijeme obilaska lokaliteta na *Sveći* spomenici su bili u veoma lošem stanju. Smješteni uz asfaltni sporedni put novijega datuma (poradi njegove gradnje očito su i pomjereni par metara unatrag), zarasli su u draču, išarani, oštećeni i jedva uočljivi, premda se nalaze uz jedini put koji prolazi klancem Drežanjke. Gotovo je nevjerojatno da je riječ o nacionalnome spomeniku Bosne i Hercegovine koji bi trebao biti zaštićen i turistički promoviran, a očito je da osim mještana Gornje Drežnice malo tko uopće zna za njega.⁶³ Ukasni fond ovih nadgrobnih spomenika svakako treba promatrati u cjelini s ukrasima na susjednim nekropolama sa stećcima. Grupiranje na jednome mjestu u pravilnome rasporedu, kao i sličan način obrade i ukrašavanja, možda svjedoči i o nekome obiteljskom grobištu, ako isključimo one legende koje spominju ukope crkvenih osoba. Po bogatstvu ukrasa čini se da je riječ o nadgrobnicama nekih važnih osoba. Budući da su na ovome lokalitetu provedena samo amaterska arheološka iskopavanja, nikada nećemo moći znati sve ono što bi moderna arheološka istraživanja mogla ponuditi: od važnih detalja oko ukopa, grobnih nalaza, antropoloških i kemijskih analiza kostiju itd. Ovim dobronamjernim, ali nestručnim kopanjem svi dragocjeni podatci o osobama pokopanima ispod spomenika na *Sveći* nepovratno su izgubljeni za znanost.

Ako promatramo ove spomenike kao jednu cjelinu, što oni zasigurno jesu, možemo napraviti određena zapažanja o ukrasima koje vidimo. Primjerice, zanimljiva je kombinacija ukrasa u vidu križa u varijantama: latinskoga (*crux capitata*),⁶⁴ grčkoga (*crux immissa*),⁶⁵ jabučastoga⁶⁶ i

⁶² Usp. G. ARBUTHNOT, *n. dj.*, str. 230. Na ovaj veoma bitan podatak prvi je upozorio Niškanović, ali čini se da je ostao potpuno zanemaren u našoj znanstvenoj javnosti. Usp. M. NIŠKANOVIĆ, „Porijeklo stanovništva Drežnice...“, str. 24.

⁶³ Križevi na *Sveći* proglašeni su Nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine 2006. godine i vode se pod nazivom „Historijsko područje – Stari križevi u Drežnici kod Mostara“.

⁶⁴ Usp. ANĐELKO BADURINA (ur.), *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1979., str. 388. – 389.

⁶⁵ *Crux immissa, crux quadrata*, grčki križ. Usp. *isto*, str. 388. – 389.

⁶⁶ Usp. *isto*.

Andrijina križa (*crux decussata*),⁶⁷ s prikazom određenoga tipa mača. Naime, zbog nedovoljne preciznosti prikaza ne možemo se pozvati na bilo kakvu tipološku odredbu mača, mada su mačevi ovoga razdoblja detaljno razrađeni i u stranoj i u domaćoj literaturi.⁶⁸ Međutim, za prikaz sa stećka (spomenik 3 na *Sveći*)⁶⁹ možemo napraviti paralele s drugim prikazima na databilnim artefaktima, pa u tome smislu vidimo veliku sličnost prikazanoga mača u smislu izgleda nakrsnice i sječiva s mačem na aversu groša velikoga vojvode Hrvoja Vukčića Hrvatinića (1380. – 1416.),⁷⁰ ali i s mačem s grba istoga plemića (poč. 15. st.).⁷¹ Na potonjem prikazu vidimo i prikaz križa na balčaku mača, što nije ne- uobičajeno za mačeve toga vremena. Jednako tako je uočena i pojava motiva Andrijina križa na trnu mačeva,⁷² što vjerojatno ukazuje na apotropejsku⁷³ važnost. U tome smislu je poveznica te grupe mačeva i znakova spomenutih tipova križeva i sa spomenicima na *Sveći*. Palavestra se ne slaže s Bešlagićevom pretpostavkom da je riječ o „krivoj sablji“ na spomeniku br. 3 na *Sveći*, nego smatra da je riječ o kratkome nožu – bo- dežu.⁷⁴ Međutim, ne možemo se složiti ni s jednim od tih mišljenja jer je očito riječ o stiliziranome prikazu mača u okviru mogućnosti plohe na kojoj je predstavljen. Posve sličan prikaz mača nalazi se i na dislociranoj

⁶⁷ *Crux decussata* ili Andrijin križ. Usp. isto. Riječ je o kosome križu u obliku slova X, ideogram za Isusa Krista. Usp. ĐURO BASLER, *Kršćanska arheologija*, Crkva na Kamenu, Mostar, 1990., str. 65.

⁶⁸ Vidjeti npr.: MIRSAD SIJARIĆ, *Hladno oružje iz Bosne i Hercegovine u arheologiji razvijenog i kasnog srednjeg vijeka*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine – Univerzitet u Sarajevu Sarajevo, 2014.

⁶⁹ Veoma sličan prikaz mača može se vidjeti i na jednome stećku na nekropoli Bijača kod Ljubuškoga. Usp. E. BUJAK, *n. dj.*, str. 371. Također, mač je ponekad prikazan i na drugim križolikim stećcima; npr. u Kupresu i na Popovu polju. Usp. E. BUJAK, *n. dj.*, str. 155. Svakako najbliža analogija, mada različito oblikovana jabučica mača, nalazi se na stećku s dislocirane nekropole *Sritna njiva* u Donjoj Drežnici. Usp. V. PALAVESTRA, „Drežnica u Hercegovini...“, str. 116.

⁷⁰ Usp. M. SIJARIĆ, *n. dj.*, str. 19.

⁷¹ Usp. isto, str. 138.

⁷² Usp. isto, str. 83.

⁷³ Apotropej je predmet ili postupak kojim se štiti od nesreće i zlih sila. To mogu biti različiti predmeti, simboli ili radnje. Usp. ANITA SUJOLDŽIĆ (ur.), *Hrvatsko antropološko nazivlje*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2015., str. 17.

⁷⁴ Usp. V. PALAVESTRA, „Narodne pripovijetke i predanja iz Drežnice...“, str. 104.

nekropoli sa stećcima iz Donje Drežnice (*Sritne njive*), tako da postoje određene paralele čak i na prostoru Drežnice.⁷⁵

Među motivima s ovoga križolikog stećka posebnu važnost ima i prikaz svastike⁷⁶ koji se nalazi i na stećcima drežanjskih nekropola. Kao drevni simbol uklopljen u kršćansku ikonografiju i u srednjem vijeku (uz sunčani disk) ostaje vezan uz posmrtno obrede kao ukras nadgrobnih spomenika i onih koji su vezani uz pogrebni kult. Primjer neprekidnosti i u novome vijeku je pojava ovoga tipa ukrasa na tzv. mirilima (kameni spomenici nastali u okviru posmrtnih obreda)⁷⁷ na prostoru susjedne Hrvatske. Kako u slučaju mirila nije riječ o nadgrobnim spomenicima nego o kultu vezanom uz pokojnika i pogreb, očito je uloga ovoga simbola bila od velike apotropejske važnosti. Uz mirila postoje i zabilježena sjećanja o strahu od vraćanja duše pokojnika, odnosno mirila su i zamišljena kao mjesta na kojima će se zaustaviti, tj. otpočiniti duša pokojnika.⁷⁸ S tim u svezi i simboli na njima sigurno imaju zaštitni karakter. Poznato je da se na stećcima motiv svastike ponekad javlja samostalno, a ponekad kombiniran s drugim motivima, poput polumjeseca, rozete, a rijetko i stilizirana križa.⁷⁹ Primjer toga nalazi se na jednome od stećaka na nekropoli *Gaćice* u Striževu, u neposrednoj blizini nekropole na *Sveći*. Na stećku je motiv svastike kombiniran s rozetom i polumjesecom.

⁷⁵ Usp. isti, „Drežnica u Hercegovini...“, str. 116.

⁷⁶ Kukasti križ, *crux dissimulata*, svastika. Riječ je o drevnome simbolu, koji se ponovno javlja u prvim stoljećima kršćanstva kao prikriveni križ. Usp. A. BADURINA, *n. dj.*, str. 386. – 389. Basler razlikuje dva oblika s obzirom na orijentaciju krakova ovoga znaka: ako oštri krakovi idu u smjeru kazaljke na satu – to označava kao *crux gammata*, što je upravo prikriveni križ po tumačenju Badurine, dok mu je suprotno okrenut znak – kretanje suprotno od smjera kazaljke na satu – *crux dissimulata*, no očito je da se misli na isti motiv, a i prema našim na stećcima zabilježenim ukrasima ovoga tipa – očito je da su nekada bili okrenuti na jednu, a nekad na drugu stranu. Ovo je očito drevni poganski simbol koji je uklopljen u kršćansku ikonografiju. Simbolika je svakako u smislu kretanja – kruženja (godišnjih doba, itd.). Simbol je prisutan od 2000. pr. Kr. u hinduističkoj kulturi. Na Tibetu predstavlja simbol sreće. Usp. HANS BIDERMAN, *Rečnik simbola*, Plato, Beograd, 2004., str. 380.

⁷⁷ Usp. ANDREJ PLETERSKI (ur.) *Mirila: kulturni fenomen*, Inštitut za arheologiju ZRC SAZU – Založba ZRC, Ljubljana, 2010., str. 9., 78.

⁷⁸ Usp. *isto*, str. 20.

⁷⁹ Usp. E. BUJAK, *n. dj.*, str. 166.

Što se tiče oblika stećka u vidu križa, može se reći da je to slabo zastupljen oblik. Prema analizi koju je proveo Bešlagić,⁸⁰ a u novoj literaturi potvrđuje i Edin Bujak,⁸¹ ovaj tip oblika među očuvanim stećcima zastupljen je svega 0,5 % (ukupno 336 registriranih primjeraka). Na hercegovačkome prostoru najzastupljeniji su u Bileći, Gacku i Nevesinju. Predstavljaju (prema njima) kasnu fazu razvoja stećaka (pol. 15. st.).⁸² S druge strane, prikaz križa na stećcima je čest ukras. Prema evidenciji Marian Wenzel, koju potvrđuje i nova evidencija Bujaka, križ predstavlja najčešći i najrasprostranjeniji simbol na stećcima.⁸³

Motiv kola na nadgrobnim spomenicima kasnoga srednjeg vijeka možda je najjednostavnije objasniti. S jedne strane mogu označavati slavljenje života, odnosno predstavljati sretne i slavljeničke trenutke (viteške igre i sl.), a s druge strane mogu biti izravno vezane uz pogrebne običaje koji su uključivali posmrtnu gozbu i posmrtno kolo. Neko izvorište ovakva običaja moglo bi biti u staroj slavenskoj trizni (stari slavenski običaj priređivanja pogrebnih svečanosti).⁸⁴ Bujak navodi i zanimljiv podatak o toponimima s nazivom Trzan, kao i podatak da se u prošlosti vodilo žalosno kolo (kolo koje se vodi unatrag) nakon pogreba na Kupresu, a taj je običaj zabilježen i u narodnim baladama.⁸⁵ U etnološkim proučavanjima Drežnice Radmila Kajmaković uočila je tradicije posmrtnu gozbu kod katolika i igranja kola tijekom slavljenja mevluda⁸⁶ kod muslimana, na kojem se „za dušu“ pokojnika pije šerbe, tj. šerbet (zaslađena voda).⁸⁷ Sve ovo na određen način doista podsjeća na drevne tradicije koje očito nemaju veze s pokojnikovom religijom, nego su u

⁸⁰ Usp. ŠEFIK BEŠLAGIĆ, *Leksikon stećaka*, Svjetlost, Sarajevo, 2004., str. 86.

⁸¹ Usp. E. BUJAK, *n. dj.*, str. 109.

⁸² Usp. *isto*.

⁸³ Usp. MARIAN WENZEL, *Ukrasni motivi na stećcima*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1965., str. 91; E. BUJAK, *n. dj.*, str. 161.

⁸⁴ Usp. R. KAJMAKOVIĆ, *n. dj.*, str. 27.; E. BUJAK, *n. dj.*, str. 194.

⁸⁵ Usp. E. BUJAK, *n. dj.*, str. 194. – 195.

⁸⁶ Mevlud je hvalospjev u čast Muhamedova rođendana, a može značiti i rođenje. Osim u džamijama, mevlud se recitira, odnosno pjeva, i po privatnim kućama, što se kod muslimana smatra kućnom vjerskom svečanošću. Usp. ABDULAH ŠKALJIĆ, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo, 1966., str. 462. Isto tako, mevlud se organizira povodom važnijih događaja poput godišnjice braka, odlaska u vojsku, useljenja u novu kuću, ali i smrti.

⁸⁷ Usp. R. KAJMAKOVIĆ, *n. dj.*, str. 27.

svezi s folklorom i prastarim običajima. Ovdje je možda važno naglasiti i podatak da se mevlud nije priređivao za sve pokojnike, nego samo za odrasle osobe iz bogatih i uglednih obitelji.⁸⁸ Mišljenja smo da bi se u ovome podatku mogao kriti i odgovor o statusu pokojnika pokopanih pod stećcima s prikazom kola, u smislu da je riječ o nekim društveno istaknutim osobama.

Zanimljivo je i za znanost korisno raditi usporedbe motiva sa stećaka i križeva iz predosmanskoga (ili ranoga osmanskog) razdoblja s motivima koji se nastavljaju koristiti sve do 20. st., pa čak negdje i tijekom 21. st., na aktivnim katoličkim i drugim novovjekovnim grobljima na kojima se neprekidno ukapaju pokojnici samo jedne vjeroispovijesti. Na prostoru Drežnice također su na starim novovjekovnim nadgrobničkim spomenicima prisutni pojedini motivi sa stećaka. Na najstarijem katoličkom groblju na prostoru Gornje Drežnice, u zaseoku Zagreblje (*Šarića greblje*)⁸⁹ uočili smo najmanje četiri jasno vidljiva stećka, potom više novovjekovnih grobova s označenim uzglavnicama, kao i križeva s karakterističnim ukrasima. Ovo groblje se i danas koristi za ukapanje katolika s prostora Gornje Drežnice. Većina grobova predstavlja grobove obitelji Šarić⁹⁰ koja je danas gotovo izumrla u ovome kraju. Ukrasi zabilježeni na jednome nadgrobničkom spomeniku u vidu križa su sljedeći: na prednjoj strani u centralnome križnom polju istaknut je križ (jabučasti

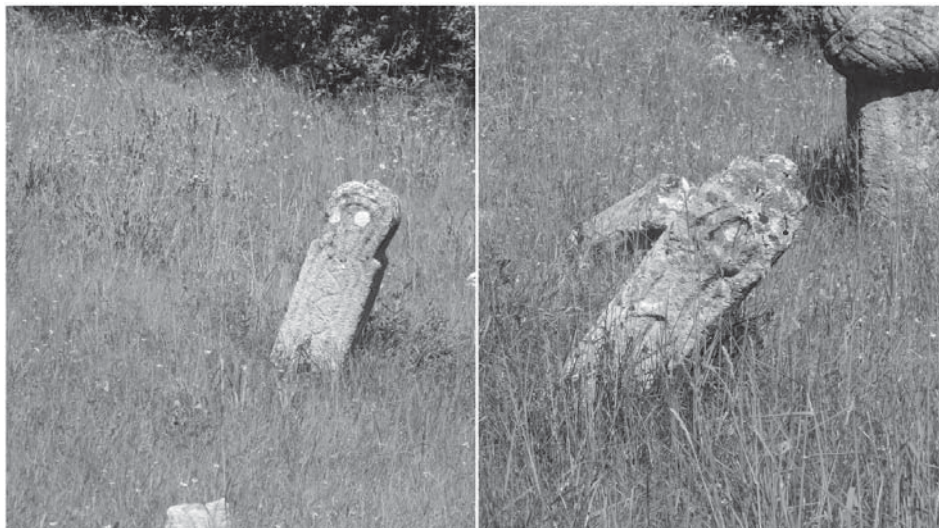
⁸⁸ Usp. *isto*, str. 26.

⁸⁹ U govoru današnjih mještana Gornje Drežnice čuje se naziv *Šarića greblje* i predaja da je to najstarije katoličko groblje u Gornjoj Drežnici. U objavljenoj literaturi stoji stariji naziv koji glasi *Šarića greblje* u Zagreblju, s podatkom da se tu ukapaju katolici iz sela Zagreblja i Striževa, dok se katolici iz Perutca i Inča ukapaju u Lisičinama u *Raića greblju Na Spili*, također u Gornjoj Drežnici. Usp. R. KAJMAKOVIĆ, *n. dj.*, str. 27.

⁹⁰ Prema navodu Palavestre: „Hrvatskih rodova, koji su nekada živjeli, odnosno i danas žive u drežanjanskim naseljima, zajedno s Muslimanima, konstatovano je 14, od čega su tri roda (Šarići, Jurići i Raići) u Drežnici u pisanim dokumentima od 1743. godine, kako pokazuje vizitatorski izvještaj biskupa fra Pavla Dragičevića.“ Usp. V. PALAVESTRA, „Narodne pripovijetke i predanja iz Drežnice...“, str. 108. Prema ovome, Šarići definitivno predstavljaju autohtoni rod u Gornjoj Drežnici, u izvorima potvrđen još od 1743. god., a prema njihovu groblju – tj. *Šarića greblju* u selu Zagreblje – jasno je da se ta obitelj još od srednjega vijeka (stećci) neprestano ukapa u *Šarića greblje*. Prema Niškanoviću, tri su hrvatska starosjedilačka roda iz Drežnice: Jurići, Raići i Šarići. Šarići su jedna od svega nekoliko obitelji iz Gornje Drežnice koje tijekom osmanskoga razdoblja nisu prešle na islam. Usp. M. NIŠKANOVIĆ, „Porijeklo stanovništva Drežnice...“, str. 12.

križ), a iznad njega je jednako istaknut polumjesec okrenut otvorom prema križu, poput aureola. Desno od njega nalazi se neki kružni simbol. Reljef je loše očuvan, pa je nejasno radi li se o kružnome disku ili o još jednomu polumjesečastom simbolu. S druge strane spomenika u središnjem križnom polju jedan je manji križ. Na kraju krakova vide se istake u vidu velikih jabuka. Ovi ukrasi su gotovo neuočljivi, posve izlizani te je očito riječ o vrlo starim spomenicima. Kada usporedimo ove nadgrobnike s križevima na *Sveći*, ne možemo ne uočiti velike sličnosti oko oblika i motiva. Nažalost, ovakvi nadgrobni spomenici također su u opasnosti od uništavanja jer se stalno „traži prostor“ za nove ukope i često se sustavno uništava stare nadgrobnike, što je praksa na svim starim grobljima. Rezultat toga je određen broj posve uništenih stećaka, od kojih se nekolicina, nasreću, sačuvala u ovome groblju. Važno je da se na katoličkim grobljima iz osmanskoga razdoblja zadržava dio ukrasnih motiva sa stećaka. Motivi koji se mogu vidjeti na spomenutom groblju su: karakterističan oblik križa, polumjesec,⁹¹ kružni disk i tzv. jabuke, što su simboli općega, univerzalne značaja (osim križa koji je jasno kršćanski simbol). Sve upućuje na to da su kružni disk i polumjesec simbolizirali izmjenu noći i dana, života i smrti; stvari koje su vezane uz smrt i ukope.

⁹¹ Zanimljiv je navod arheologa G. Wilkea, koji prenosi Bujak, prema kojem je prilikom proučavanja kulta polumjeseca kod raznih naroda „došao do zaključka da se često radi o simbolu smrti, ali i nade u čovjekovo uskrsnuće“. E. BUJAK, *n. dj.*, str. 169. Ova interpretacija čini se najbliža istini upravo zbog univerzalnosti simbola mjeseca kao simbola noći, ali i noćne svjetlosti – nade, i nečega što je u očima ljudi u prošlosti „osvjetljavalo“ mrak (nada da noć – smrt nije nešto konačno, da postoji i svjetlo u tmini).

Slika 7.: Ukrasi na starim nišanima u Gornjoj Drežnici (foto: N. Čuljak).

Ovdje smo na tragu uočavanja motiva koji se neprekidno javljaju i na starim novovjekovnim križevima katolika i pravoslavaca, ali čak i na najstarijim muslimanskim nišanima iz osmanskoga razdoblja. To isto važi za motiv tzv. jabuke (odnosno polujabuke) koja se gotovo intenzivno javlja na svim katoličkim i pravoslavnim grobovima u vidu križeva sve do sredine 20. st. Ona se većinom postavlja kao veći ili manji poluloptasti istak na završetke krakova nadgrobnih križeva. To je motiv koji je očito najdublje ukorijenjen. Još uvijek ne postoji jednoznačan odgovor zbog čega je taj motiv ostao toliko važan i toliko prisutan na nadgrobnim spomenicima. Mišljenja smo da se ovdje radi o elementu folkloru ljudi ovih krajeva, a ne simbolu usko vezanom za religiju. Moguće da je riječ o simbolu časti ili dostojanstva. Prema Bujaku, polujabučasti ukrasi javljaju se na nekim od najvažnijih stećaka najviše vlastele s prostora srednjovjekovne bosanske države.⁹² Motiv polujabučastoga ukrasa neprekinuto se i intenzivno koristi na nadgrobnim spomenicima katoličkoga i pravoslavnoga puka do sredine 20. st.,⁹³ ali i na najstarijim

⁹² Usp. E. BUJAK, *n. dj.*, str. 177.

⁹³ Najbolji primjer toga nalazimo na Bjelušinama, jednom od najstarijih pravoslavni grobalja na širem mostarskom prostoru, gdje se nalazi nadgrobni spomenik u obliku križa sa

nadgrobnim spomenicima (nišanima) muslimanskoga stanovništva. Primjer toga nalazimo u Gornjem haremu (muslimanskome groblju) Orašnica u Gornjoj Drežnici.⁹⁴ Podrobnije bavljenje ukrasima na najstarijim novovjekovnim grobljima sigurno bi ponudilo neke odgovore na problem interpretacije određenih motiva sa stećaka.

4. Natpis vojvode Masna (Mesna)

Natpis se nalazi na lokalitetu koji je Bešlagić zabilježio kao Zaušje,⁹⁵ pri čemu je uži prostor Toplo.⁹⁶ Najstariji spomen natpisa nalazimo u Arbuthnotovu djelu iz 1862. godine,⁹⁷ u kojem se spominje da je blizu ušća Drežanjke, premoštene lijepim dvolučnim mostom, u davna vremena živio „ban“. Prema Arbuthnotu, natpis na stijeni koju su mu mještani pokazali kao omiljeno utočište spomenutoga „bana“ još je vidljiv, ali je slabo očuvan i ne može se pročitati. Zanimljivo je da se u tekstu na engleskome jeziku navodi riječ „ban“ koju je autor vjerojatno čuo od mještana. Prema prvomu osmanskom popisu ovaj dio župe Drežnice tada se zvao Knezluk, dakle kneževa luka, odnosno zemlja/posjed. Na uklesanome natpisu se pak spominje da je dotična osoba bio vojvoda. Natpis je u domaćoj stručnoj literaturi objavilo nekoliko autora, od kojih se Ćiro Truhelka nešto više posvetio njegovu tumačenju. U članku iz 1914. godine na natpisu je izjednačio, ne ostavljajući prostor za bilo kakve dvojbe, spomenutoga vojvodu Masna/Mesna s drugom povijesnom

natpisom i godinom 1799. Na spomeniku je na vrhu gornjega kraka polujabučasti ukras, a na čeonj strani reljefni križ s trolisnim završetkom krakova iznad kojega je polumjesečasti ukras okrenut prema križu. Vidjeti: RADOMIR STANIĆ, „Groblje na Bjelušinama u Mostaru (skica za monografiju)“, *Hercegovina, časopis za kulturno i istorijsko nasljeđe*, Mostar, br. 1., 1981., str. 184. – 185.

⁹⁴ Motiv polujabuke zabilježen je i na nekim drugim nišanima koji spadaju među najstarije (iz 15. i 16. st.) na prostoru današnje Bosne i Hercegovine. Usp. ŠEFIK BEŠLAGIĆ, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, ANUBIH, Sarajevo, 1978., str. 57. – 58; isti, *Leksikon stećaka*, str. 179; E. BUJAK, *n. dj.*, str. 437.

⁹⁵ Usp. Š. BEŠLAGIĆ, „Mastan Bujanjić...“, str. 68.

⁹⁶ Usp. PAVAO ANĐELIĆ, „Mesnovići, Masnovići, Bujanjići, humska i bosanska vlastela“, *Hercegovina, časopis za kulturno i istorijsko nasljeđe*, Mostar, br. 2., 1982., str. 86., bilj. 1.

⁹⁷ Usp. G. ARBUTHNOT, *n. dj.*, str. 226.; M. NIŠKANOVIĆ, „Porijeklo stanovništva Drežnice...“, str. 4.

osobom, knezom Mastanom Bubanjićem.⁹⁸ Ovu njegovu interpretaciju prihvatio je kao činjenicu i Bešlagić,⁹⁹ dodatno je gradeći na nesigurnim premisama nove poveznice i konkluzije. Jedna od njih je spajanje lika ovoga vojvode s prikazom na jednoj fresci¹⁰⁰ na kojoj se ne može pročitati ime jer nedostaju neka slova, a druga je povezivanje vojvode s drežničkoga natpisa s prostorom Masne luke gdje je, prema njemu, imao posjede.¹⁰¹

Slika 8.: Natpis vojvode Masna/Mesna u Donjoj Drežnici (foto: N. Čuljak).

Prilikom obilaska terena u travnju 2018. godine i razgovora s mještanima Drežnice ustanovili smo da je lokalitet na kojem se nalazi spomenuti

⁹⁸ Usp. ĆIRO TRUHELKA, „Osvrt na sredovječne kulturne spomenike Bosne (sa 54 slike u trkstu i 2 table)“, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, god. XXVI., 1914., str. 234.

⁹⁹ Usp. Š. BEŠLAGIĆ, „Mastan Bubanjić...“, str. 68.

¹⁰⁰ Teorija koju je prihvatio od Đ. Mazalića.

¹⁰¹ Usp. Š. BEŠLAGIĆ, „Mastan Bubanjić...“, str. 67.

natpis predaleko od Masne luke (dio Dugoga polja, Blidinje) da bi se ova dva lokaliteta dovela u izravnu vezu. Glavni srednjovjekovni put vodio je dolinom Drežanjke, a put koji spominje Bešlagić skreće od lokaliteta na kojem se nalazi natpis prema zaseoku Ćopi i penje se uzbrdo prema Ljetincu i dalje na Petralj i Čvršnicu. Prema kazivanju mještana, put su uglavnom koristili stočari za uzgon stoke i, kako se čini, nije nužno išao do Masne luke.¹⁰² Nadalje, asocijacija na naziv Masna luka, koja nosi prizvuk nekoga plodnog zemljišta i bogatoga stočarskog kraja, a povezana s predajom ljudi iz zapadnoga dijela Hercegovine koji su imali uzrečicu da „oni koji imaju zemlju tamo, ne mogu nikada biti gladni“, potvrđuje nam upravo specifično poimanje toga dijela kraške visoravni, velike uvale s izvorima vode i vegetacije. Štoviše, pitanje na koje nemamo odgovor, a moglo bi biti i ključno u ovome smislu: „Od kada doista datira naziv Masna luka?“. Na inače veoma detaljnoj austrougarskoj karti trećega vojnog premjera nema spomena toga naziva. Otprilike na tome mjestu nalazi se naziv Ivan-dolac, ne samo za naziv mjesta nego i širega prostora. U svakome slučaju, čak i da se pokaže srednjovjekovna ili ranonovovjekovna starost toga toponima, to svejedno ne znači da je riječ o drevnim posjedima ovoga vojvode, a još je manje dokaz da je vojvoda spomenut na natpisu u Drežnici zapravo Mastan Bujanjić. Držimo da ovom teorijom bez dodatnih čvrstih dokaza činimo povijesnu nepravdu spomenutim osobama.

¹⁰² Sezonska stočarska naselja Drežnjaka bila su na Čvršnici: Jetincu, Bukovici, Petralju, Težovnici, Hrnjcu, atačkim Lazinama, Javorku i Barama. Usp. ASTRIDA BUGARSKI, „Naselja, stambene zgrade i pokušstvo Drežnica“, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu: Etnologija*, Sarajevo, br. 38., 1983., str. 84. Prema mještanima, tačniji naziv je Ljetinac (umjesto Jetinac).

Transliteracija:	Transkripcija:
† ВѢ ИМЕ ОУЦА И СЫНА И СВЕ	† VA IME O[ta]CA I S[yn]A I S[ve]
ТАГО ДУХА А СЕ ДВОРЬ ВОЈЕ	TAGO D[uj]HA A SE DVOR[] VOJE
ВОДЕ МАСНА И НЕГОВИ	VODE MASNA I NJEGOVI
Ю СНА РДОСЛАВА И МИ	JU SNU (SINOVA) RADO[]SLA[]VA I MI
РОСЛАВА СЕ ПИСА РАБ	ROSL[]VA SE PISA RAB
БЖИ И СВЕТАГО ДИМИТ	B[]I[]ZI I S[ve]T[]AGO D[]IMIT
РИ С ДН ГАН КРА	R[]IJA U DNI G[ospo]D[]I[]NA KRALJ
А УГАРЬСКОГА ЛОЖ	A UGAR[]SKOGA LOJ
ША И ГНА БАН БОСАН	ŠA I G[ospo]D[]I[]NA BANA BOSAN[]
СКОГА ТВРТКА ТКО	SKOGA TVRTKA TKO
БИ ТО ПОТРЕБ ДА С	BI TO POTR[]B[]L[] DA JE
ПРОКЛЕТЬ ОУЦЕМ И С	PROKLET[] O[ta]C[]EM I S[]
НОМ И СТИМ ДУХОМ	NO[]M I S[ve]T[]IM D[]U[]HOM
b	bl

Transkripcija u cijelosti:

† Va ime o[ta]ca i s[yn]a i s[ve]t[]ago d[]u[]ha. A se dvor[] vojevode Masna i njegoviju snu (sinova) Radosl[]va i M[]rosl[]va. Se pisa raba b[]o[]zi i s[ve]t[]ago D[]im[]itrija u dni g[ospo]d[]i[]na kralja ugarskoga Lojša i g[ospo]d[]i[]na bana bosanskoga Tvr[]tka. Tko bi to potre[]b[]l[] da je prokleta o[ta]c[]em i s[]nom i s[ve]t[]im d[]u[]hom¹⁰³!

Slika 9.: Transkripcija i transliteracija natpisa vojvode Masna/Mesna (prema: Marko Vego, 1962).

Ono što se sigurno zna iz drežničkoga natpisa jest sljedeće: U blizini stijene na kojoj je uklesan natpis u 15. stoljeću nalazio se dvor vojvode Masna ili Mesna (jedan glas može se dvojako čitati) i njegovih sinova Radoslava i Miroslava. Upitno je kako se ime spomenutoga vojvode izgovaralo u nominativu. Prema Anđeliću, najlogičnija forma je Mesten. Natpis se dosta precizno može datirati zahvaljujući činjenici da se spominje kako je to bilo za vrijeme bosanskoga bana Tvrtka i hrvatsko-ugarskoga kralja Ludovika I. Riječ je o razdoblju između 1356. i 1366. godine.¹⁰³ Upravo spomen ove dvojice vladara potvrđuje da je ovaj dio Huma u to vrijeme pripadao njima.

Problematiku oko povijesnih osoba spomenutih na drežničkome natpisu najpreglednije je raščlanio Anđelić, koji je osim spomena na spomenutom natpisu podatke o ovoj velikaškoj obitelji pronašao u još dva dokumenta. Jedan je odluka Maloga vijeća u Dubrovniku o prijemu kneza Radoslava, sina Mestenova, i njegovih sinova i nećaka u red građana Dubrovnika (28. svibnja 1381. godine). Drugi je odluka od 8.

¹⁰³ Usp. P. ANĐELIĆ, „Mesnovići, Masnovići, Bubanjići...“, str. 80. i 86., bilj. 4.

listopada 1382. godine o deponiranju žita i meda Radoslava Mesnovića.¹⁰⁴ Iz oba se navoda (*Mesteni de Chelmo* i *Mesnouch*) jasno vidi da je pravi oblik imena spomenutoga vojvode Mesten te da je njegov sin Radoslav već 1381. godine imao titulu kneza i da je, baveći se trgovinom, stekao popriličan ugled pa je primljen i u red dubrovačkih građana.¹⁰⁵

Potrebno je spomenuti da su na ovome lokalitetu provedena arheološka sondiranja (očito manjega opsega), čiji rezultati nažalost nikada nisu predloženi javnosti. Istraživanja je provela Vukosava Atanacković – Salčić, a rezultate je ukratko predstavila u *Arheološkome leksikonu Bosne i Hercegovine*. Za lokalitet koji se nalazi na nekoliko terasa utvrdila je činjenicu da su na više mjesta pronađeni tragovi kuća i podzida uz stijene. U dva pripećka i ispred na padinama koje se pružaju prema obali Neretve pronašla je više fragmenata srednjovjekovne keramike. Pretpostavlja da su kuće bile drvene i jednim dijelom prislonjene uz stijene te da su korišteni i prirodni usjeci u stijenama.¹⁰⁶

5. Ostale nekropole sa stećcima

Prema navodima iz literature, na prostoru Drežnice zabilježeno je više nekropola sa stećcima. Neke od njih su premještene na nove lokacije u Donjoj Drežnici zbog gradnje hidroelektrane i potapanja dijela naselja. Pri tome se može primijetiti da premještanje stećaka nije obavljeno u potpunosti, nego je dio spomenika ostao potopljen vodom umjetnoga jezera.

Nekropola *Sritna njiva* (danas potopljena vodom umjetnoga jezera) do gradnje Hidroelektrane Salakovac bila je smještena pokraj rijeke Drežanjke, između željezničke stanice i prvoga naselja u Donjoj Drežnici, blizu tadašnje zgrade Osnovne škole. Na ovoj nekropoli Bešlagić je 1955.

¹⁰⁴ Usp. *isto*, str. 81.

¹⁰⁵ Usp. *isto*.

¹⁰⁶ VUKOSAVA ATANACKOVIĆ – SALČIĆ, „Toplo, ‘Donja Drežnica’“, *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, 3. tom, Sarajevo, 1988., str. 307. Sondiranja su pokazala da lokalitet ima potencijala i organiziranje sustavnih arheoloških istraživanja bilo bi nužno upravo zbog ogromne važnosti srednjovjekovnoga natpisa vojvode Masna i mogućnosti da se doista pronađu ostatci njegova dvora, s obzirom na to da je ploča s natpisom *in situ*.

godine registrirao 29 stećaka, od kojih je 20 tipa sanduka, sedam ploča i dva sljemenjaka.¹⁰⁷ Pružali su se u smjeru zapad-istok. Među njima su bila četiri ukrašena stećka (dva sanduka, jedna ploča i jedan sljemenjak). Motivi su čovjek s mačem i štitom, cik-cak ili kose paralelne crte i polumjesec.¹⁰⁸ Na jednome od sljemenjaka s bočne strane vidi se cik-cak bordura s križićima u međuprostoru. Stećci su od vapnenca i prostirali su se u smjeru istok-zapad. Za prikaz čovjeka sa štapom u desnoj ruci i lijevom rukom podignutom u znak pozdrava ili opomene Palavestra je primijetio da je to jedina predstava ljudskoga bića iz srednjovjekovne Donje Drežnice.¹⁰⁹ Međutim, iz fotografije koju je Bešlagić objavio 1955., a i popratnoga teksta, vidi se da je mač „s jabučastom glavicom kakav se često vidi na stećcima“¹¹⁰. Budući da je shematizirani prikaz ukrasa s ovoga stećka objavio i Palavestra 1982. godine¹¹¹, na tome crtežu jabučica mača prikazana je netočno, što može unijeti zabune oko interpretacije istoga. Na udaljenosti od oko 500 m uzvodno od ove nalazila se i druga nekropola *Sritna njiva* i imala je šest stećaka u vidu ploče. Oni su također jednako orijentirani istok-zapad.¹¹² Bešlagić je među njima zabilježio tri stećka ukrašena cik-cak bordurama i valovitom crtom s trolistovima.¹¹³ Stećci s lokaliteta *Sritne njive* bili su izravno na udaru bujice rijeke nakon izgradnje HE Salakovac te su, odnošeni bujicom, završili u koritu rijeke, a samo su tri stećka ostala na svojoj izvornoj poziciji. Ostali su kasnije premješteni pokraj osnovne škole novoga naselja u Donjoj Drežnici.¹¹⁴

¹⁰⁷ Usp. Š. BEŠLAGIĆ, „Mastan Bujanjić...“, str. 70.

¹⁰⁸ Usp. isti, *Stećci, kataloško - topografski pregled*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1971., str. 338.

¹⁰⁹ Usp. V. PALAVESTRA, „Narodne pripovijetke i predanja iz Drežnice...“, str. 103.

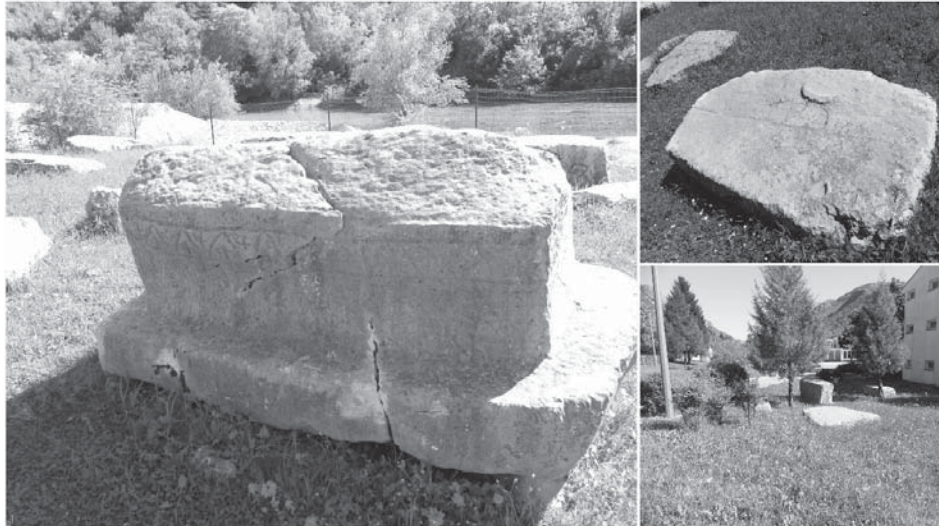
¹¹⁰ Š. BEŠLAGIĆ, „Mastan Bujanjić...“, str. 71.

¹¹¹ Usp. V. PALAVESTRA, „Drežnica u Hercegovini...“, str. 116.

¹¹² Usp. Š. BEŠLAGIĆ, „Mastan Bujanjić...“, str. 71.

¹¹³ Usp. isti, *Stećci...*, str. 338.

¹¹⁴ Usp. A. ZELENİKA, *n. dj.*, str. 141.

Slika 10.: Stećci s nekropole Sritna njiva premješteni u blizinu nove Osnovne škole u Donjoj Drežnici (foto: N. Čuljak).

Obližnji lokalitet *Crkvina*¹¹⁵ (oko 300 m nizvodno od ušća Drežanjke) nalazi se na lijevoj obali Neretve. Riječ je o nekropoli s 20 stećaka (oblik sanduka) koja je presječena asfaltnom cestom. Ovaj se lokalitet naziva i *Pod*. Dva su stećka s ukrasima u vidu kružnoga vijenca, čovjeka sa štitom i mačem, scenom lova (lovac s kopljem i lov na jelena ili divovjarka)¹¹⁶ i frizom od cik-cak crta. Uz nekropolu sa stećcima Bešlagić je uočio i tragove neke stare građevine za koju je pretpostavio da je riječ o crkvi. Arheološka istraživanja ovoga lokaliteta provela je Atanacković – Salčić¹¹⁷ od 1989. do 1981. godine. Prema rezultatima njezinih istraživanja, na lijevoj obali rijeke Neretve otkriveni su temeljni zidovi crkve dimenzija 13,30 x 6,80 m. Riječ je o longitudinalnoj jednobrodnoj građevini s pravokutnom apsidom. Prezbiterialni dio bio je odijeljen od prostora za puk, a crkva je orijentirana istok-zapad, s apsidom na zapadu.

¹¹⁵ Bešlagić ovaj lokalitet ubraja u Donju Drežnicu. Lokalitet je doista smješten odmah blizu ulaza u Donju Drežnicu, ali formalno spada u Donje Jasenjane. Usp. Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci...*, str. 338.

¹¹⁶ Usp. Š. BEŠLAGIĆ, „Mastan Bubanjčić...“, str. 71.

¹¹⁷ Usp. VUKOSAVA ATANACKOVIĆ - SALČIĆ, „Crkvina Donji Jasenjani, Hercegovina – ostaci srednjovjekovne crkve i nekropola stećaka“, *Arheološki pregled*, Beograd, 1980., str. 152. – 154.

Od ukupno 17 stećaka, koliko ih navodi Atanacković – Salčić, istraženo ih je šest. Konstrukcija grobova bila je od kamenih ploča bez nekih posebnih nalaza. U šutu je pronađeno jedno koplje.¹¹⁸

Slika 11.: *Crkvina Pod* – Donji Jasenjani (foto: N. Čuljak).

Na osnovi prikazanoga tlocrta i pregledom terena uočili smo određene nedorečenosti te smatramo da bi na *Crkvini* bilo dobro napraviti revizijska istraživanja jer postoji mogućnost da lokalitet nije u potpunosti istražen. Ovo iskustvo imali smo na nekim drugim revizijskim istraživanjima u Hercegovini, gdje su se pojedina stara istraživanja pokazala nedovršenima i revizijskim iskopavanjem došlo se do posve novoga materijala i upotpunjene slike o lokalitetu.

¹¹⁸ Usp. *isto*, str. 152. – 154; *ista*, „Toplo, ‘Donja Drežnica’“, str. 292.

Zanimljiv je navod koji donosi Bešlagić: „Između mjesta natpisa u Zaušju i ove Crkvine, s lijeve strane Neretve, upravo sučelice ušću Drežanke u Neretvu, na brdu, izgleda da je bio srednjevjekovni grad“¹¹⁹.

Nekropola *Gaćice*¹²⁰ i danas se može vidjeti u Striževu. Nalazi se malo dalje od glavnoga puta. Na ovoj nekropoli Bešlagić je registrirao 35 stećaka. Palavestra je 1979. godine uočio svega 11 spomenika u obliku ploče.¹²¹ Među njima je pet ukrašeno motivima svastike, polumjeseca, zvijezda, mača i bordurama.¹²² Prilikom našega obilaska ovoga lokaliteta nismo bili u mogućnosti pouzdano prebrojati stećke zbog bujne vegetacije. Na našoj terenskoj skici ucrtali smo ih pet koji su bili jasno vidljivi, što nikako ne znači da je to trenutni broj ovih spomenika ovdje.

Slika 12.: Stećci s nekropole Gaćice (foto: N. Čuljak).

Na položaju *Mladice*¹²³ u Striževu vidljive su amorfne, moguće nedovršene kamene ploče za stotinjak metara južnije lociranu nekropolu *Gaćice*. Ovdje možemo pribrojati i već spomenute stećke u *Šarića greblju* u Zagreblju. Na ovome katoličkom groblju postoji jedno mjesto koje se zove *Oltar*. Pretpostavlja da je taj naziv iz osmanskoga razdoblja kada u

¹¹⁹ Š. BEŠLAGIĆ, „Mastan Bubanjić...“, str. 72.

¹²⁰ Mještani koji žive u Striževu kažu „Gaćice“. Palavestra također navodi isti naziv lokaliteta.

¹²¹ Usp. V. PALAVESTRA, „Narodne pripovijetke i predanja iz Drežnice...“, str. 103.

¹²² Usp. V. PALAVESTRA, „Drežnica u Hercegovini...“, str. 95.; MIROSLAV NIŠKANOVIĆ, „Porijeklo stanovništva Drežnice“, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu: Etnologija*, Sarajevo, br. 38., 1983., str. 24.

¹²³ Usp. V. PALAVESTRA, „Drežnica u Hercegovini...“, str. 103.; M. NIŠKANOVIĆ, „Porijeklo stanovništva Drežnice...“, str. 24.

blizini nije bilo crkve, pa se misa održavala na groblju. Na ovome groblju ustanovili smo barem četiri još uvijek sačuvana stećka.¹²⁴ Očito je da su novi grobovi sve više „poništavali“ one stare, što je vjerojatno utjecalo na gubitak većega broja stećaka na ovome lokalitetu.

Slika 13.: Stećci u Šarića groblju u Zagreblju (foto: N. Čuljak).

Na prostoru Gornje Drežnice postojala je jedna veća nekropola *Grebine*, a nalazila se između sela Bunčići i Zagreblje. Ova je nekropola već u vrijeme 80-ih godina 20. st. bila gotovo uništena izgradnjom ceste i trgovine.¹²⁵ Niškanović je zabilježio sedam očito pomjerenih stećaka u zaseoku Poglavici na položaju *Greblje*.¹²⁶

Uz ove nekropole možemo pribrojati još dvije iz neposredne blizine. Prva je *Čelovanje – Lokva*¹²⁷. Za ovaj lokalitet Anđelko Zelenika navodi

¹²⁴ Niškanović je ustanovio postojanje samo dvaju stećaka na ovome groblju, što začuđuje jer ih je u to vrijeme moralo biti i više. Usp. M. NIŠKANOVIĆ, „Naselja Drežnice i njihovo stanovništvo...“, str. 173.

¹²⁵ Usp. M. NIŠKANOVIĆ, „Porijeklo stanovništva Drežnice“, str. 28.

¹²⁶ Usp. *isto*.

¹²⁷ Na lokalitetu *Čelovanje – Lokva* Bešlagić je ustanovio postojanje šest stećaka u obliku ploče. Usp. Š. BEŠLAGIĆ, „Mastan Bujanjić...“, str. 71. Niškanović kaže da je riječ o nekropoli *Donje Čelovanje*, koje se drugdje označava kao Čelovanje – Lokva. Usp. M. NIŠKANOVIĆ, „Naselja Drežnice i njihovo stanovništvo...“, str. 143.

da je riječ o nekropoli s pet stećaka, a nalazila se jugoistočno od staroga naselja Donje Drežnice (oko 80 m u smjeru Drežanjke), i određenomu broju starih kamenom ograđenih grobova eliptičnoga i pravokutnoga oblika. I oni su preneseni na nove lokacije u novome naselju Donja Drežnica.¹²⁸ Druga je nekropola s pet stećaka,¹²⁹ koja se nalazila na starome katoličkom groblju u zaseoku Ćopi,¹³⁰ smještena 2 – 3 km od ušća Drežanjke. Ova je nekropola uništena gradnjom željezničke pruge Sarajevo – Mostar 1964. godine, a katoličko groblje s toga lokaliteta premešteno je na novu lokaciju iznad pruge.

Za motive na stećcima iz Drežnice Palavestra kaže da najviše upućuju na prostor zapadnoga dijela Hercegovine te se mogu smatrati dijelom zapadnohercegovačke tradicije ukrašavanja, što upućuje na veze Drežnjaka s tim područjima tijekom kasnoga srednjeg vijeka.¹³¹

6. Apotropejski simboli novovjekovne Drežnice

Na nadvratnicima i dovratnicima pojedinih starih gornjodrežanjskih muslimanskih kuća nailazimo na specifične ukrase koji zbog svoje posebnosti i značenja također zaslužuju biti spomenuti. Riječ je o isključivo novovjekovnim ukrasima koji jednim dijelom nose i srednjovjekovno nasljeđe. Naime, pojedini ukrasi na njima „preuzeti“ su sa stećaka, ali većinom pripadaju univerzalnim prikazima i onima turske provenijencije, poput sablji. Razlog postavljanja ukrasa ne znamo, ali može se naslutiti iz predaja i folklora ljudi ovoga kraja. U tome smislu zanimljiv je podatak koji donosi Radmila Kajmaković u svojoj studiji narodnih običaja u Drežnici. Navodi podatak o utiskivanju zapisa u dovratnike kuća ili staja sa svrhom magijske zaštite.¹³² Palavestra ove ukrase također dovodi u vezu s praznovjerjem, odnosno strahom od „zloga pogleda“

¹²⁸ Usp. A. ZELENKA, *n. dj.*, str. 141. Naziv Donja Drežnice prvi se put spominje 1666. godine. Usp. M. NIŠKANović, „Porijeklo stanovništva Drežnice...“, str. 20.

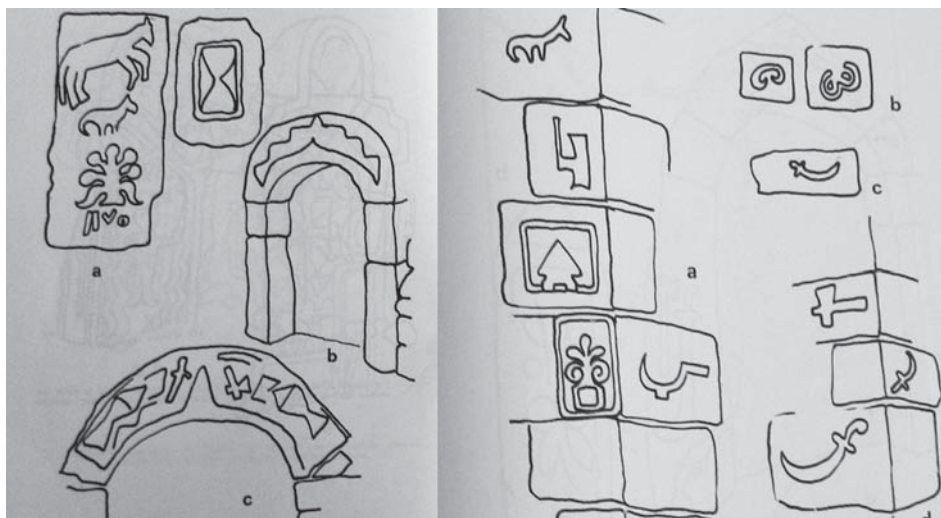
¹²⁹ Usp. A. ZELENKA, *n. dj.*, str. 133.

¹³⁰ Na popisu sela koja pripadaju Drežnici iz 1892. ovo je selo upisano kao: Ćope. Usp. M. NIŠKANović, „Porijeklo stanovništva Drežnice...“, str. 30.

¹³¹ Usp. V. PALAVESTRA, „Drežnica u Hercegovini...“, str. 104.

¹³² Usp. R. KAJMAKović, *n. dj.*, str. 18.

koji treba „odvratiti“ zanimljivim prikazom, koji je ujedno i zaštita.¹³³ Među ovim apotropejskim ukrasima ponekad se krije i godina, poput 1175. na arapskome, a koja po našem kalendaru označava 1755. godinu poslije Krista.

Slika 14.: Ukrasi na novovjekovnim nadvratnicima i dovratnicima u Gornjoj Drežnici (prema: V. Palavestra, „Drežnica u Hercegovini“).

Ova se godina, uz ukrase u vidu konja, psa i neobičnoga cvijeta koji slični na ljiljan, nalazi na doprozorniku napuštene građevine. Originalno je bila desni dovratnik na ulazu u stambenu zgradu obitelji Kajića u selu Bunčićima.¹³⁴ S druge strane ovoga doprozornika uklesan je jedan pješčani sat.¹³⁵ Prilikom etnoloških istraživanja Drežnice krajem 70-ih godina 20. stoljeća mještani nisu znali čemu služe ti simboli na njihovim starim kućama. Ovih plastičnih ukrasa ima i na kućama u selu Poglavica.¹³⁶

U Dragi je postojala nekoć poznata *Cokina kula* „na tri boja“. Od ove kule kasnije je uzimano kamenje s apotropejskim ukrasima te je kao

¹³³ Usp. V. PALAVESTRA, „Drežnica u Hercegovini, str. 113.

¹³⁴ Usp. *isto*.

¹³⁵ Usp. M. NIŠKANović „Porijeklo stanovništva Drežnice“, str. 34.

¹³⁶ Usp. *isto*, str. 35.

spolia ugrađivano u druge kuće.¹³⁷ Astrida Bugarski smatra da je ova kula sagrađena između 1870. i 1890. godine, a srušena je iza Prvog svjetskog rata.¹³⁸ Među ovim apotropejskim simbolima na novovjekovnim muslimanskim kućama u Gornoj Drežnici vidljivi su prikazi životinja, vegetabilni motivi, prikazi oružja i oruđa, koji su veoma slični onima sa stećaka, ali nailazi se i na motive koji su isključivo vezani uz osmansko razdoblje (sablje i sl.). Kako je lijepo napisao Palavestra za ove spomenike: „Uklesani u kamen, oni su, iako nemušti, rječiti svjedoci nekadašnjih sujevjerja, strepnji i magičnih odbrambenih sredstava starih Drežnjaka pred mističnim i nepoznatim silama.“¹³⁹

Zanimljivo je primijetiti prožimanje drevnih praznovjerja, starih i novih simbola, a poseban je naglasak na životinjama i ratarskomu alatu, koji je svakako ukazivao na prioritete u svakodnevnicu ljudi ovih krajeva. U tome smislu možemo spomenuti kako je najveće narodno slavlje u Drežnici oduvijek bilo na katolički blagdan sv. Ilije Proroka, tzv. Ilindan.¹⁴⁰ Tada se organizirala najveća proslava u Donjoj Drežnici na kojoj su sudjelovali i katolici i muslimani. Upravo u ovome velikom slavljenju Ilindana počiva i suština tradicije ljudi drežanjskoga kraja, a to je orijentiranost na plodnost polja, na zdravlje stoke, odnosno ono o čemu im je stoljećima ovisila egzistencija. Sveti Ilija je u tradiciji doživljavao kao onaj koji ide u vatrenim kolima koje vuku leteći konji i donosi kišu, oluje, baca gromove. To su sve atributi poganskoga slavenskoga božanstva Peruna. Očito je da su stočarsko-ratarski narodi i unutar kršćanstva našli način da zadrže neke običaje. Nešto slično (možda i u većoj mjeri) zabilježeno je u Drežnici u proslavi Jurjeva,¹⁴¹ koji je drevni proljetni

¹³⁷ Usp. *isto*, str. 36.

¹³⁸ Usp. A. BUGARSKI, *n. dj.*, str. 103.

¹³⁹ V. PALAVESTRA, „Drežnica u Hercegovini...“, str. 113.

¹⁴⁰ Ilindan se po gregorijanskome kalendaru slavi 20. srpnja. Do reforme kalendara krajem 16. st. slavio se prema julijanskomu kalendaru 2. kolovoza, odnosno do tada su pravoslavci i katolici na iste datume slavili blagdane. Slaveni su općenito veoma častili svetoga Iliju – „gdje je asocijacijom na motiv uzlaska na nebo u vatrenim kolima zamijenio starija, pretkršćanska vjerovanja (Ilija gromovnik)“. Usp. A. BADURINA, *n. dj.*, str. 259.

¹⁴¹ Blagdan sv. Jurja: Jurjevo se slavi 23. travnja prema gregorijanskomu kalendaru, a pravoslavci ga obilježavaju 6. svibnja prema julijanskomu kalendaru i zovu ga Đurđevdan.

stočarski blagdan. Na taj dan održavale su se proslave i sijela.¹⁴² Riječ je o seoskome proljetnom slavlju, vezanom uz plodnost polja i životinja. Uz blagdan Jurjeva (uoči njega) progonila se stoka između dvije vatre, a zabilježeni su i neki drugi običaji.¹⁴³ Ove etnološke podatke smatramo važnima jer pokazuju koliko dugo su ljudi ovoga kraja održavali prastare običaje, od kojih neki ni nemaju veze s monoteističkim religijama koje su ispovijedali. Samim time riječ je o običajima koji su opstali kao dio folklor a ovdašnjih ljudi i to je njihovo jedino značenje.

Zaključak

Prostor Drežnice je zbog svoje geografske izoliranosti uspio dugo sačuvati određene srednjovjekovne tradicije i posebnosti. U radu su prikazani najvažniji arheološki spomenici iz toga razdoblja, ali i oni koji nisu uočeni do sada, poput stećaka u Zagreblju (*Šarića groblje*). Oblici i ukrasi ovih stećaka mogu se na jedinstven način povezati s ukrasima na drugim ranonovovjekovnim nadgrobni m spomenicima u Drežnici, što ukazuje na neprekidnost nekih oblika i motiva. Upravo karakteristični ukrasi najstarijih novovjekovnih nadgrobni h spomenika s prostora Drežnice predstavljaju vrijedan izvor informacija o postupnome napuštanju srednjovjekovne ikonografije zabilježene na stećcima. S tim u svezi bilo bi nužno i jako važno napraviti detaljnu studiju najstarijih novovjekovnih nadgrobni h spomenika u Drežnici.

Na temelju zabilježene etnološke građe, odnosno legendi koje su među stanovništvom Drežnice još uvijek žive, ukazuje se i na moguće arheološke lokalitete koji također zaslužuju biti istraženi i proučeni, ali i na zanemarivanje kulturne baštine, uništavanje i neprestano propadanje vrijednih arheoloških spomenika ovoga prostora.

¹⁴² Za Jurjevo je, prema sjećanjima starih katoličkih žitelja Donje Drežnice, cvjetala tilovina te se tim lijepim žutim cvijećem kitilo domove.

¹⁴³ Usp. R. KAJMAKOVIĆ, *n. dj.*, str. 29. – 30.

Literatura

- AJDIN, FEVZIJA, *Historija željeznica Bosne i Hercegovine: prva bosanskohercegovačka željeznička pruga Banja Luka – Dobrljin: foto almanah – 100 godina uzanih željezničkih pruga u Bosni i Hercegovini*, Ambasada Suverenog Malteškog Reda u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 2005.
- ALIČIĆ, AHMED, „Nahija Drežnica pod osmanskom upravom“, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu: Etnologija* Sarajevo, br. 37., 1982., str. 3. – 14.
- ALIČIĆ, AHMED S. (prir), *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Orijentalni institut, Sarajevo, 1985.
- ALIČIĆ, AHMED S. (prev. i obr.), *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69.*, Islamski kulturni centar, Mostar, 2008.
- ALIČIĆ, AHMED S., (prev. i obr.), *Opširni katastarski popis za oblast Hercegovu iz 1585. godine*, sv. II., Dobra knjiga, Sarajevo, 2014.
- ANĐELIĆ, PAVAO, „Srednjovjekovna župa Večernike – Večerić i postanak Mostara“, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu*, Sarajevo, br. 29., 1976., str. 259. – 279.
- ANĐELIĆ, PAVAO, „Mesnovići, Masnovići, Bubanjići, humska i bosanska vlastela“, *Hercegovina, časopis za kulturno i istorijsko nasljeđe*, Mostar, br. 2., 1982., str. 79 – 89.
- ANĐELIĆ, PAVAO, „Srednjovjekovna župa Večernike (Večerić) i postanak Mostara“, *Srednjovjekovne humske župe*, Ziral, Mostar, 1999., str. 161 – 189.
- ARBUTHNOT, GEORGE, *Herzegovina, or Omer Pacha and the christian rebels*, Longman, Green, Longman, Roberts, & Green, London, 1862.
- ATANACKOVIĆ-SALČIĆ, VUKOSAVA, „Crkvina Donji Jasenjani, Hercegovina – ostaci srednjovjekovne crkve i nekropola stećaka“, *Arheološki pregled*, Beograd, 1980., str. 152. – 154.

- ATANACKOVIĆ-SALČIĆ, VUKOSAVA, „Toplo, ‘Donja Drežnica‘“, *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, 3. tom, Sarajevo, 1988., str. 307.
- ATANASOVSKI, VELJAN, *Pad Hercegovine*, Narodna knjiga, Beograd, 1979.
- BADURINA, ANĐELKO (ur.), *Leksikon ikonografije, liturgike i simboličke zapadnog kršćanstva*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1979.
- BAKULA, PETAR, *Schematismus topographico – historicus Custodiae provincialis et Vicariatus apostolici in Hercegovina. Sub regimine spirituali Fratrum Min. Observ. Sancti Francisci pro Anno Domini 1867.*, Spalati, 1867.
- BAKULA, PETAR, *Hercegovina prije sto godina ili Topografsko-Historijski Šematizam Franjevačke Kustodije i Apostolskog Vikarijata u Hercegovini za godinu Gospodnju 1867 (Šematizam fra Petra Bakule)*, Provincijalat hercegovačkih franjevaca, Mostar, 1970.
- BASLER, ĐURO, *Kršćanska arheologija*, Crkva na kamenu, Mostar, 1990.
- BEŠLAGIĆ, ŠEFIK, „Mastan Bubanj“, *Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, god. VII., 1955., str. 67. – 80.
- BEŠLAGIĆ, ŠEFIK, „Stari krstovi u Drežnici“, *Naše starine – Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture S. R. Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, god. III., 1956., str. 179. – 188.
- BEŠLAGIĆ, ŠEFIK, „Novopronađeni natpisi na stećcima“, *Naše starine – Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture S. R. Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, god. IX., 1964., str. 133. – 144.
- BEŠLAGIĆ, ŠEFIK, *Stećci, kataloško - topografski pregled*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1971.
- BEŠLAGIĆ, ŠEFIK, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, ANUBIH, Sarajevo, 1978.
- BEŠLAGIĆ, ŠEFIK, *Leksikon stećaka*, Svjetlost, Sarajevo, 2004.
- BIDERMAN, HANS, *Rečnik simbola*, Plato, Beograd, 2004.

- BUGARSKI, ASTRIDA „Naselja, stambene zgrade i pokućstvo Drežnica“, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu: Etnologija*, Sarajevo, br. 38., 1983., str. 81. – 116.
- BUJAK, EDIN, *Stećkopedija: kameno blago stare bosanske države*, Sarajevo, 2018.
- ĆIRKOVIĆ, SIMA, *Herceg Stefan Vučić-Kosača i njegovo doba*, Naučno delo, Beograd, 1964.
- FERMENDŽIN, EUZEBIJE, *Acta Bosnae, potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752.*, Academia scientiarum et artium slavorum meridionalium, Zagreb, 1892.
- FILIPOVIĆ, EMIR O., „Historiografija o padu Bosanskog Kraljevstva“, *Stjepan Tomašević (1461.-1463.) – slom srednjovjekovnoga Bosanskog Kraljevstva*, (Zbornik radova sa Znanstvenog skupa održanog 11. i 12. studenog 2011. godine u Jajcu), Hrvatski institut za povijest – Katoličko bogoslovni fakultet u Sarajevu, Zagreb – Sarajevo, 2013., str. 11. – 28.
- HAFIZOVIĆ, FAZILETA, *Popis sela i zemlje sandžaka krka, Klis i Hercegovina, oslobođenih od Mletačke Republike 1701. godine*, Srpsko kulturno društvo prosvjeta – Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Orijentalni institut u Sarajevu, Zagreb – Sarajevo, 2016.
- HASANDEDIĆ, HIVZIJA, *Muslimanska baština Bošnjaka u južnoj (srednjoj) Hercegovini*, Islamski centar, Mostar, 1997.
- JAKŠIĆ, NIKOLA, „Solidus romanatus na istočnoj jadraskoj obali“, *Starohrvatska prosvjeta*, Split, god. III. (1982.) br. 12., str. 173. – 184.+ Tbl. I-II + Krt.1.
- KAJMAKOVIĆ, RADMILA, „Narodni običaji stanovništva Drežnice“, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu: Etnologija*, Sarajevo, br. 37., 1982., str. 15. – 32.
- KRALJEVIĆ, GOJKO, „Gornja Drežnica 2“, *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, sv. 3., Sarajevo, 1988., str. 295.

- MANDIĆ, DOMINIK, *Bosna i Hercegovina. Državna i vjerska pripadnost sredovječne Bosne i Hercegovine*, sv. I., Ziral, Chicago – Rim, ²1978.
- MUJIĆ, MUHAMED A., *Sidžil mostarskog kadije 1632. – 1634.*, IKRO, Prva književna komuna, Mostar, 1987.
- NIŠKANović, MIROSLAV, „Porijeklo stanovništva Drežnice“, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu: Etnologija* Sarajevo, br. 38., 1983., str. 1. – 60.
- NIŠKANović, MIROSLAV, „Naselja Drežnice i njihovo stanovništvo – Srednji vijek sa najstarijom istorijom i turski period“, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu: Etnologija*, Sarajevo, br. 46., 1991. (2004.), str. 127. – 183.
- *Osmansko osvajanje Bosanske kraljevine, Zbornik radova (Okrugli sto 550 godina od osmanskog osvajanja srednjovjekovne Bosanske kraljevine, održan u Sarajevu, 14. svibnja 2013. godine)*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2014.
- PALAVESTRA, VLAJKO, „Drežnica u Hercegovini (Zabilješke o prošlosti i narodnoj kulturi)“, *Hercegovina, časopis za kulturno i istorijsko nasljeđe*, Mostar, br. 2., 1982., str. 91. – 123.
- PALAVESTRA, VLAJKO, „Narodne pripovijetke i predanja iz Drežnice“, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu: Etnologija*, Sarajevo, br. 37., 1982., str. 165. – 188.
- PATSCH, KARL, „Nahogjaji novaca“, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, god. XII., 1900., str. 543. – 574.
- PINJUH, DIJANA, „Nahija Mostar u svjetlu prvih osmanskih popisa“, *Hercegovina: Časopis za kulturno i povijesno naslijeđe*, Mostar, god. XXVI. (2015.) br. 1., str. 153. – 164.
- PLETERSKI, ANDREJ (ur.), *Mirila: kulturni fenomen*, Institut za arheologiju ZRC SAZU – Založba ZRC, Ljubljana, 2010.
- POKLEČKI STOŠIĆ, JASMINKA (ur.), *Stećci. Katalog izložbe*, Zagreb 4. rujna 2008. – 2. studenoga 2008., Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, 2008.

- SIJARIĆ, MIRSAĐ, *Hladno oružje iz Bosne i Hercegovine u arheologiji razvijenog i kasnog srednjeg vijeka*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine – Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, 2014.
- SKOK, PETAR, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, knjiga prva (A-J)*, Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti, Zagreb, 1971.
- STANIĆ, RADOMIR, „Groblje na Bjelušinama u Mostaru (skica za monografiju)“, *Hercegovina, časopis za kulturno i istorijsko nasljeđe*, Mostar, br. 1., 1981., str. 171. – 193.
- STOJAKOVIĆ, VELIBOR, „Etno-socijalni okviri života stanovništva Drežnice“, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu: Etnologija*, Sarajevo, br. 37., 1982., str. 189. – 218.
- SUJOLDŽIĆ, ANITA (ur.), *Hrvatsko antropološko nazivlje*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2015.
- ŠABANOVIĆ, HAZIM, *Bosanski pašaluk. Postanak i upravna podjela*, Oslobođenje, Sarajevo, 1959.
- TRUHELKA, ČIRO, „Osvrt na sredovječne kulturne spomenike Bosne (sa 54 slike u tekstu i 2 table)“, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, god. XXVI., 1914., str. 221. – 252.
- VEGO, MARKO, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, Svjetlost, Sarajevo, 1957.
- VEGO, MARKO, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, knjiga I, Izdanje Zemaljskog muzeja, Sarajevo, 1962.
- WENZEL, MARIAN, *Ukrasni motivi na stećcima*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1965.
- ZELENKA, ANĐELKO, „Problem zaštite i prenosa stećaka u Hercegovini“, *Hercegovina, časopis za kulturno i istorijsko nasljeđe*, Mostar, br. 2., 1982., str. 125. – 149.